

BÜYÜK SAVAŞIN DOĞU VE BATI CEPHESİNDE TOPLUMSAL HAFIZA VE HAFIZA MEKÂNLARI GELİBOLU VE ALSACE LORRAINE

E. Zeynep SUDA*

Öz

Kendinden önceki bütün savaşlardan farklı özellikler taşıyan, kitleselliği ve cephe önü ile gerisini birleştiren, savaşın askeri, diplomatik ve ekonomik, kültürel, ideolojik yönlerini birleştiren Büyük Savaşı savaşın 100.yılında nasıl hatırlıyor, nasıl temsil ediyoruz? Bu yazı kapsamında savaşın Doğu ve Batı cephelerinde savaş sırasında ve sonrasında oluşan hafıza mekânlarını, bunların oluşum ve sembolik yapılarını, temsil özelliklerini ve oluşumları sırasında yaşanan mücadeleleri incelemeye çalışacağız. Bu kapsamda yazımızda Doğu Cephesinin en önemli savaş alanlarından biri Gelibolu yarımadası ile Batı Cephesinde Alsace Lorraine bölgesinde yaşanan hatırlama ve anma deneyimleri karşılaştırmalı olarak incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Büyük Savaş, Sosyal Hafıza, Hafıza Mekânları, Gelibolu, Alsace Lorraine.

SOCIAL MEMORY AND MEMORY PLACES IN THE EASTERN AND WESTERN FRONTS OF THE GREAT WAR GALLIPOLI AND ALSACE LORRAINE

Abstract

The reality and social memory of the Great War differed from previous wars on different aspects where the battle field was integrated into the political, diplomatic and military dimensions, preferences of war and this was widely affected from the economic, cultural, and ideological context. In such conditions how we can memorize and construct memory places to remember and commemorate such a bloody event in Eastern and Western fronts during the Centenary of the war? In this paper the theoretical perspectives related to social memory and memory places are discussed with respect to different remembering and commemorating experiences in Eastern and Western fronts, namely Gallipoli in Ottoman State and Alsace Lorraine in the Eastern front of France during the Great War.

Keywords: Great War, Social Memory, Memory Places, Gallipoli, Alsace Lorraine.

* Doçent Doktor, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, İstanbul, Türkiye, zeynep@istanbul.edu.tr
Araştırma Makalesi - Gönderim Tarihi: 25.12.2016 - Kabul Tarihi: 8.03.2017.

Giriş¹

Ülkemizde ve araştırmamıza konu olan Fransa’da 2014-2018 yılları arasında Batı ve Doğu dünyasında önceleri Büyük Savaş, daha sonra Birinci Dünya Savaşı olarak adlandırılan savaşın yüzüncü yıldönümü anısına birçok akademik ve popüler toplantı, anma ve etkinlik gerçekleştiriliyor.² Bu kapsamda Batı ve Doğu cephelerinde savaşa ve savaş sonrası oluşan toplumsal hafızaya dair birçok çalışma yapılıyor. 1914-1918 yılları arasında yaşanan büyük savaşa dair toplumsal hafıza, tarihsel, edebi, estetik açılardan, siyaset bilimi kapsamında ve bu yazının konusunu oluşturan hafıza mekânları çerçevesinde farklı açılardan ele alınıyor. Savaşı izleyen on yıllar boyunca savaşı askeri, diplomatik açıdan inceleyen birçok yayın yapılmıştı. İçinde bulunduğumuz dönemde doğrudan siyasi olmayan savaş tarihleri, savaşı bir sosyal olay olarak, tarihsel bir olay olarak gören tarih yazımı değer kazanmaktadır. Savaşın sosyolojik, kültürel, insani boyutlarını öne çıkartan, ekonomi, sağlık, işe, ulaşım, yazın, medya, propaganda alanlarını, toplumsal cinsiyete dair konuları, eğlence ve kutlamaları, gömü törenlerini ele alan, tüm bu boyutları içeren bozyapı tamamlama çabası görülmektedir. Savaşın günümüze geçen yüz yıl içinde savaşı kültürel tarih çerçevesinde okuyan, savaşa, barışa, uluslararası ilişkilere dair farklı bakış açılarını, anlatıları, insani deneyimleri ve anıları içeren bir tarih yazımı ekolü gelişmektedir.³ Bir yandan da savaşı kazananlar ve kaybedenler açısından inceleyen, bu anlamda “hatırlanan” ve “unutulan”, “suskun kalınan” unsurlardan, kesimlerden, olaylardan ve insani deneyimlerden görece daha çok söz edilmektedir.

Geçtiğimiz on yıllarda, savaşın seksen ve doksaninci yıl dönümlerinde bu çerçevede yapılmış çeşitli çalışmalardan söz edecek olursak, 1980’lerin sonları ve 1990’larda Jay Winter ve Antoine Prost’un başını çektiği toplumsal tarih yazını ve tartışmaları, bu kapsamda oluşturulan dokümantasyon ve müze çalışmalarını anmak gerekir.⁴ Ateşkesin 80.yıldönümünde 1998’de Montpellier’de düzenlenen “La Grande Guerre 1914-1918. 80 ans d’historiographie et de représentations” toplantısında, 2002’de düzenlenen “Dix ans d’histoire culturelle de la Grande Guerre” kolokyumunda savaşın toplumsal hafıza ve toplumsal tarihteki yeri üzerine geniş bir tartışma yürütülmüştür. Bu yazıda da değiştiğimiz Alsace Lorraine⁵ bölgesinde savaşta yaşamını yitiren Fransız askeri (Poilus)

¹ Bu çalışmanın büyük bir kısmını Strasbourg Üniversitesi, Türk Etüdları Bölümü’nde yürüttüm. İzin veren ve destekleyen İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi’ne, değerli hocalarıma teşekkür ederim.

² Türkiye’de ve Fransa’da resmi 1914-1918 100.yıl etkinlikleri için bkz.<http://www.canakkale2015.gov.tr/tr>. <http://centenaire.org/fr/en-france>. Ulaşım tarihi: 08.01.2014.

³ Antoine Prost - Jay Winter (2004). *Penser la Grande Guerre: Une essai d’historiographie*, Paris: Éditions du Seuil, collection “Points histoire”, série “L’Histoire en débats”, 15-50.

⁴ A.e., 220-221.

⁵ Ortaçağ’da Alsace ve Lorraine ayrı bölgeler halinde idi. Bu bölge V ve VI. yüzyıllarda alman dil bölgesi içine girmiş, sonra bazı düklük alanları Fransa’ya yakınlaşmış; 1648 Westphalia anlaşması ile Fransız alanına dahil olmuş; ama asli olarak 1660’larda 14.Louis tarafından alınmıştır. Fransa’da idari bölmeler Fransız Devrimi döneminden beri mevcuttur, ama daha çok ülke adları olarak kullanılmıştır. 1871’den sonra Almanların Elsass-Lothringen dediği yer Fransızlar için bir kayıp bölge sayılmıştır; tüm kültürel, dilsel ve siyasi özerklik iddiasına karşın siyasi olarak Fransız kalmıştır. François Roth (2010). *Alsace Lorraine: Histoire d’un ‘pays perdu’ de 1870 a nos jours*. Editions Place Stanislas.

kadar Alman askerlerini (Boches) de hatırlayan, hatta aynı ailenin içinden birkaç kuşak boyunca farklı taraflarda, farklı üniformalarla savaştan savaşa gidenleri, savaş sırasında Katolik ve Protestanları, bölgede yaşayan Yahudileri hatırlatan çalışmalar yapıldı.⁶ Bu toplantılar ve çalışmalarda savaşın büyük devletlerin çıkarlarından askerlere, diplomatlardan sivillerin yaşamına, ekonomiye, köylülere, işçilere uzanan, gündelik yaşama yer veren bir sosyal ve siyasal tarih araştırması öbeği oluştu. Bütün bu araştırmalarda savaşın ortaya çıkma nedenlerini, askeri ve teknik anlamda yürütülme ve yönetilme biçimlerini, savaş henüz savaş sona ermeden yaşanan siyasal krizler ve devrimlerin ortaya çıkış ve çözümlenme biçimlerini düşünmenin gerekleri elbette ortadan kalkmadı. Ancak yine de savaşa dair kültürel temsillerin, mezarlık, anıt ve toplumsal hafızanın nasıl oluştuğu, hangi gereksinimler, kültürel formlar ve ideolojik, siyasi mücadeleler içinde şekillendiği, değiştiği günümüzde de varlığını koruyan önemli tartışma konuları arasında yer almaktadır.

Kitlelerin savaşa dahil olması, ekonominin, üretimin, günlük yaşamın, iaşenin, kadınlar ve çocukların dahil edildiği bir toplumsal olay olarak savaş nasıl ele alınır? Bu noktalar savaş sonrasında savaşa dair anıların, toplumsal hafızanın ve hafıza mekânlarının nasıl oluşturulduğuna dair de bize ipuçları sunar. Cephede ve cephe gerisinde milyonlarca kişinin yaşamını kaybettiği, tarım ve sanayide büyük yıkımların, dönüşümlerin yaşandığı bu büyük olayda toplumsal hafızaya dair temel soru şu oldu: bu olayı nasıl hatırlayacağız, hatıralarımızı nasıl şekillendirecek ve canlı tutacağız, onu bir yandan unutmak ve aşmak isteyerek ama hatırlayarak yaşamlarımıza nasıl devam edeceğiz?

Doğu ve Batı ülkelerinde farklılıklar içermekle birlikte savaş öncesinden başlayarak savaşın nasıl ele alınması gerektiği ve kolektif hafızanın nasıl oluşması gerektiğine dair bir siyasal, ideolojik, kültürel mücadele de devam etti. Savaşı ortaya çıkartan nedenleri görmeye engel olacak şekilde yücelten, katılanları kahramanlaştıran yaklaşımlara karşı, savaşı yeren, barışı ve pasifist siyaseti savunanlar her iki dünya savaşı döneminde de düşüncelerini aktif olarak dile getirdiler, savundular. Bu düşüncelere uygun bir toplumsal hafıza ve hafıza mekânları ortaya çıkması için mücadele ettiler. Günümüzde olduğu gibi Büyük Savaşla ilgili olarak da toplumsal hafızanın ve kamuoyunun oluşması ve etkilenmesi bağlamında medya faktörü önemli tartışma konularından bir diğeri oldu.

İki büyük dünya savaşını düşündüğümüzde, savaşın coğrafi genişliği kadar cephe ile cephe gerisinin katılımı, sivillerin savaşa nasıl ikna edildiği, ulusal siyasetleri ve konumları nasıl desteklediği ve katıldığı gibi konular öne çıkar. Zaman ölme, öldürme, idam edilme, soğuktan, hastalıktan, bittin kırılma zamanıdır. Ama aynı zamanda bu acı, kanlı günlerde enflasyon ve karaborsa, kıtlık, açlık alıp yürümüşken cephede insani ilişkilerin, bayram,

⁶ Jean-Noël Grandhomme (Der.) (2008). *Boches ou Tricolores: Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre*. Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA. Jean-Noël - Francis Grandhomme (2013). *Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre*. La Nuée Bleue. Jean-Noël Grandhomme (2010). 1914-1919: "Les combattants alsaciens-lorrains entre deux fidélités? Choix individuels et comportements collectifs", Colloque des 90 ans de l'institut d'histoire d'alsace: *Autorité, Liberté, Contrainte en Alsace, Regards sur l'histoire d'Alsace XIe-XXIe siècle*. Editions Place Stanislas/Institut d'histoire d'Alsace.

Noel kutlamalarının devam ettiği görülür. Bu aynı zamanda her iki tarafta da göçler ve yerinden edilmeler, isyan, kalkışma ve devrim zamanıdır.

Cephe ve cephe gerisi, dünyanın her köşesi savaşa dahil olmuşken, anılar ve toplumsal hafıza nasıl şekillenir? Bu yazı kapsamında Büyük Savaş'ın Doğu ve Batı cephelerinde savaş sırasında ve sonrasında oluşan hafıza mekânlarını, bunların oluşum ve sembolik yapılarını, temsil özelliklerini ve oluşumları sırasında yaşanan mücadeleleri incelemeye çalışacağız.

Toplumsal Hafıza Ve Hafıza Mekânları

Ulusal tarihsel olaylara dair anlatılar halkların geçmiş ve geleceğe dair paylaşılan anılarını, geleneklerini ve umutlarını oluşturur. Bunlar anıları ve kolektif kültürel kimlikleri paylaşan ulusun tanımlayıcı parçalarıdır.⁷ Uzun süredir bir arada yaşayan etnik topluluklar ve uluslar demografik bir bütün oluşturmaktan çok paylaşılan kültürel ve sembolik sürekliliğe sahiptirler. Ulus devletler tarihi zaman, mekân ve tarihsel anlatılar üzerine inşa ederler, haritalarlar. Tarihsel hafızamız geçmiş ve gelecek arasındaki boşluğu doldurur, sürekliliği yeniden tesis eder ve geçmişi bugünün ihtiyaçları adına kullanır ve yeniden yaratır.⁸ Kişisel ve kolektif hafızamız siyasal alana dahildir. Kolektif hafıza geçmişe göndermede bulunur ancak günümüz koşullarında oluşturulur. Kişisel anılarımız sosyal bir bağlam içinde anlam kazanır.⁹ Hafıza ve hatırlama üzerine düşündüğümüzde Halbwachs'ın hafızaya dair bireysel, psikolojik yaklaşımların yerine koymaya çalıştığı sosyolojik yaklaşımını anmak gerekir. Hafızanın sosyal belirlenimleri üzerinde çalışan Halbwachs bu konunun bireysel temelde ele alınmasını eleştirerek tüm bireysel hafızanın sosyal olarak yapılandırıldığını, çerçevelendirildiğini ileri sürmüştür. Sosyal ve kolektif hafızanın farklı düzeyleri olduğunu ileri sürer. Ona göre hatırlamak, yeniden bilince çıkarmak ve hafıza kişisel/bireysel değildir; kökeni ve yapılanması sosyal bir bağlam içinde, ailede, dinsel grup ve sosyal sınıf içinde ortaya çıkar, gerçekleşir. Kişisel hatıralar bu sosyal çerçevede biçim ve mekân, yer boyutu kazanır ve bu süreç içinde kolektif hafızanın bir parçası haline gelir.¹⁰

Sosyolojik açıdan bakan çalışmalarda sosyal grubun bir sembolik sistem üzerine inşa edildiği ileri sürülür. Kolektif kimlik diğerlerinden ayırt edilmiş bir toprak parçası, dost ve düşman imgeleri, hatırlanan ve muhafaza edilen geçmişe dair hatıralar ve geleceğe dair umutlar üzerine inşa edilir.¹¹ Bu sembolik anlamların dışavurumu güç elde etmenin bir yoludur; bazı bölümler, jestler ve anlatılar seçilir ve bunlar kolektif hafızanın dinamiklerini garanti altına almaya yarar. Toplulukça paylaşılan ütopya, seremoniler hepsi

⁷ Anthony Smith (1999). *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press, 26.

⁸ Maurice Halbwachs (1992). *On Collective Memory* içinde. Lewis A.Coser (der., çeviren), University of Chicago Press.

⁹ Jay Winter (1999). "Setting the Framework", *War and Remembrance in the Twentieth Century* içinde. Jay Winter-Emmanuel Sivan (Der.). Cambridge University Press, 6.

¹⁰ Maurice Halbwachs (1994). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Postface de Gérard Namer, Editions Albin Michel. (Birinci Basım 1925. Librairie Alcan)

¹¹ Baczko Bronislaw, akt.Freddy Raphael (Der.) (1998). *Travail sur la figure, Travail de la Mémoire*. Maison des Sciences de L'Homme de Strasbourg, Press Universitaires de Strasbourg.

aynı sisteme katkıda bulunur. Hele zor zamanlarda, bilinç ve birlik oluşturacak bir etkide bulunur. Kahramanların davranış özelliklerini yeniden üreten anıtlar, anlatılarla birlikte, kurucuların yaptıklarını anımsatır ve “site”yi yönetmek için bir meşruluk zemini ve kutsal bağlantı hattı oluşturur. Anma figürleri tekil bir olayla ya da onun estetize edilmesi ile ilgili değildir; kolektif bilinci ve aynı zamanda unutmayı oluşturur, şekillendirir. Anmalar, yeni kahramanlar, büyük tarihi sergiler, artan sayıda tarih müzeleri bu işe yarar. Geçmişin bazı olayları ve kahramanları “yeniden keşfedilir”; anlatılar, anıtlar ve seremoniler aracılığıyla sahneye konulur.

Hafıza oluşturan farklı dönemlerden, bağlamlardan söz edilebilir: örneğin ulus devletler tarihi zaman ve toprak üzerine inşa ederler. Tarihsel hafızamız geçmiş ve bugün arasındaki boşluğu doldurur, sürekliliği sağlar, bu amaçla geçmişi bugünün ihtiyaçları doğrultusunda yeniden inşa ederiz. “Ulusal hafıza bir diğerini hiç görmemiş ya da duymamış ama yine de ortak bir tarihleri olduğuna inanan insanlar tarafından paylaşılır. Bu insanlar birbirlerine hatırlamak kadar unutmak üzerinden de bağlıdır (...).”¹²

Hafıza çalışmaları Halbwachs’ın çalışmalarını izleyerek ve Fransız toplumundaki hızlı değişimi yansıtacak şekilde İkinci Dünya Savaşı ve onu izleyen yıllarda, 1930-1950 arasında, medya ve iletişim araçlarının yaygınlaşması, kitle toplumunun ortaya çıkması ile gelişti, 1968 dönemecinde yükselişe geçti.¹³ Kolektif hafıza ve hafıza mekânları, anmalar hakkında geniş bir çalışma Pierre Nora ve bir grup araştırmacı tarafından Hafıza Mekânları (*Les Lieux de Mémoire*) çalışmasında bir araya getirildi.¹⁴ Bu geniş çalışmanın temel sorusu ulusun birleştirici büyük anlatısının nasıl inşa edildiği konusundadır. Yenilgiler (1870), büyük acılar (1914-18), gizli acılar (sömürge savaşları), iç savaşlar, işgal ve direnişler nasıl bir araya getirilir? Nora ve arkadaşlarına göre anmalar bir ulusal “anma terapisi”dir. Nora ve arkadaşlarının hazırladığı bu büyük çalışma tarih yöntemi ve hafıza mekânlarına ilişkin önemli tartışmalar ve alan araştırmaları içerir. Nora’ya göre hatırladığımız olaylardan uzaklaştıkça, tarih ve hafıza birbirinden ayrıldıkça bize bunları hatırlatan semboller, hafıza mekânları, anıtlar ve tarihsel anlatılar ortaya çıkar. Hafızamız ve tarih duygumuz semboller ve bir dizi seçiş üzerinden şekillenir. Hafıza mekânları bir başka dönemin kalıntıları ve şahitleridir; adetlerini, törenlerini, anma geleneklerini kaybetmiş bir toplumun ritüelleri, kutsallığını kaybetmiş bir toplumun anlık kutsallığıdır. Bu tartışmanın bir diğer önemli tezi, hafıza mekânlarının ulus düzeyinde geniş ve etkili bir grubun kaybettiği hafızasına ilişkin semboller içeriyor olmasıdır. Kaybedileni hatırlamak ve sembolik anlamda hatırlatmak amacıyla arşivler, yıldönümleri, seremoniler, cenaze merasimleri düzenlenir. Bunların tümü ulus olarak adlandırdığımız bir gruba ait olmanın kaleleri, yapı taşlarını oluşturur; onları tarihten uzaklaşmış, kopmuş ve tarihe yeniden iade edilmiş halde ulusal kimliği oluşturmak ve korumak amacıyla farklı biçimlerde kullanırız.

¹² John R. Gillis (1994). “Memory and Identity: The History of a Relationship”, *Commemorations: The Politics of National Identity*. (Der.) John R.Gillis. Princeton University Press, 7.

¹³ Sébastien Ledoux (2016). *Le Devoir de Mémoire: Une formule et son histoire*, Paris: CNRS Editions.

¹⁴ Pierre Nora (1986). *Les Lieux de Mémoire*. Paris: Editions Gallimard. (3 Cilt: 1.Cilt La Republique, 2.Cilt La Nation, 3.Cilt Les France).

Hafızadan söz ettiğimiz zaman siyasal amaçlarla harekete geçirilen, geçmişe dair söz sanatından bahsetmekteyiz.¹⁵ Kişisel hafızamız, kolektif hafıza içinde siyasal müdahale biçimleriyle, özel olarak da resmi davranış ve kurumlar ve anma biçimleriyle yeniden ve yeniden şekillenir.¹⁶ Buna sivil toplumun, küçük grupların toplumsal hafızaya yaptığı müdahaleleri de eklemek gerekir. Kimi zaman sivil toplumun, küçük grupların kendine özgü grup hafızası olduğu, bir kez oluştuktan sonra değişmez hale geldiği, kendine özgü bir “resmi tarih” anlatısı ortaya çıktığı ve bu anlatının katılarak nesilden nesile aynı şekilde aktarıldığı görülür.

Gerard Namer Halbwachs’ın çalışmasını ele aldığı kitabında sosyal bağlama değinir. Toplum kendi başına düşünemez ya da hatırlayamaz. Kolektif hafıza ve miras duygusu kurumlar, organların mucizesi aracılığıyla oluşturulur. Kütüphane, müze ya da edebiyat gibi kurumlar hafızayı oluşturma ve muhafaza etme işlevi görür.¹⁷ Bu yerlerde eserlerin ve çalışmaların üstüste katlar şeklinde toplanması, biriktirilmesi tarihin yeni nesillere aktarılmasını sağlar. Anmalar gibi teatral dışavurumlar bir kült anması gibi sahneye konur. Burada ilginç olan diğer sosyal görüngüler ve travmaların sosyal hafızayı etkileme gücüdür. Her bir neslin kendi hatırlama tipi vardır. Namer’e göre Halbwachs’ın sosyal çerçevesi kesin bir zaman, uzam ve siyaset gibi diğer sosyal boyutların referansına muhtaçtır. Siyasetin toplumsal hafızayı şekillendirme bağlamında özel bir rolü bulunmaktadır.

Bir başka açıdan düşünecek ve hatırlama siyasetinin objesi nedir diye soracak olursak, kolektif hafızanın heterojen özelliğinden söz edebiliriz. Farklı gruplar aynı anıtın önünde farklı duygular besliyor ve ona farklı anlamlar atfediyor olabilirler. Halbwachs bile hatıraların, onu hatırlayan özneye bağlı olduğunu söyler. Bu konuda olayla ya da yerle ilgisinin farklılığına bağlı olarak her bireyin bakış açısı farklı olabilir, bu anıtın kapladığı yere bağlı olarak değişebilir. Bu nedenle “kolektif hafıza” fikrinde bireysel hafızadan üstün, onu da şekillendiren bir *büyük özne* fikri olduğu ileri sürülebilir. Bu eleştiriyi yapanlara sosyal çerçeve fikri çok katı gelmekte, daha çok *sosyal aktarım* kavramı uygun görünmektedir. Görüngübilim açısından düşünürsek, hafıza temsillerinin bir grup tarafından oluşturulmadığı ya da birbirinden bağımsız, kopuk kişisel anıların toplamından ibaret olmadığı, daha çok tekrar edilen etkileşimler, hafızaya dair temsillerin alışverişi, bunların birikmesi, yani karşılıklı tipikleştirme ve hafızanın sıradan değişimi ile oluştukları söylenebilir.¹⁸ Yani organik ve objektif değil, bu temasın, etkileşimin birikmesi ile oluşmaktadır. Böyle bakılacak olursa ulus devletlerin artık hatırlamanın tek öznesi, siyasi aktörü olmadığı, belediyeler, bölgeler, Avrupa kurumları, etnik gruplar gibi diğer siyasi aktörlerin de hatırlama üzerinde etkin biçimde rol aldığı ileri sürülebilir.

¹⁵ Jonathan Boyarin (1994). “Space, Time and the Politics of Memory”, *Remapping Memory: The Politics of Time and Space*, University of Minnesota Press.

¹⁶ Tadhg O’Keeffe (2007). “Landscape and Memory: Historiography, Theory, Methodology”. *Heritage, Memory and Politics of Identity: New Perspectives on Cultural Landscape* içinde. (Der.) Niamh Moore - Yvonne Whelan, Ashgate.

¹⁷ Gerard Namer (1987). *Mémoire et Société*. Paris: Méridiens-Klincksieck.

¹⁸ C.Andrieu vd. (2006). *Politique du passé*, Aix-en-Provence, Publication de l’universite de Provence, 13.

Çalışmasında hafıza ve tarih arasındaki yarılmadan söz eden Paul Ricoeur'e göre hafıza tarihsel bilince dayanır ve bu basitçe geleneksel tema ya da öğeler tarafından asimile edilemez. Fransız Devrimi dönemi bu ayrışma açısından belirleyici bir rol oynar. Devrim öncesinde ölüm bir son değil, bir geçiş olarak görülüyordu, ölümden eşitlik yoktu; sosyal farklılıklar ve hiyerarşi ölüme ve temsillerine de yansıtılıyordu. Modern zamanlarda anıtlarda benzer bir ortak görsel imzaya rastlıyoruz: hepsinde zaferi ve bedelini vurgulayan aynı kahramanlar, doğaüstü yaratıklar, kartallar, horozlar ya da aslanlar, meşaleler, palmiye dalları, zafer kupaları gibi figürler var. Tümünde siyasi eğitimsel bir rol benimseniyor. Ölüm, zafer tarafından yutuluyor. Büyük savaş dönemine geldiğimizde, bu savaşta ölenlerin milyonlara ulaşması, çokluğu bu modelleri de yetersiz kılmış; eşitlik 19 ve 20.yüzyıllardaki büyük anıtlarda ortaya çıkmıştır.¹⁹

Reinhart Koselleck ise ölümler için yapılan anıtların (*monuments aux morts*) hayatta kalanlar için kimlik kurma işlevi gördüğünü ileri sürer. Anıtlar için bir sınıflandırma yapar: anıtların bir kısmında orada ölenleri kahramanlar, vatani kurtaranlar, vatan için, dava için ölenler olarak görürüz. İkinci durumda anıt bize orada yatanlara borçlu olduğumuzu hatırlatır. Üçüncü tipte ise ölenler, ölümler olarak hatırlanır.²⁰

Yeni tarihçiler kuşağına²¹ göre hatırlama bir kamusal bellektir; geçmişe dair küçük parçaları toplamayı ve kamusal hafızada yeniden bir araya getirmeyi içerir. Kamuoyu aynı zamanda bu anıtların üretimine, ifade biçimlerine ve tüketimine katkıda bulunur. Toplanan aslında bireysel anıtların bir toplamından ibaret değildir; bütün parçaların toplamından büyüktür. Kolektif hafıza bugünün bakış açısıyla grupların ve bireylerin çabalarıyla oluşturulur.²² Kolektif hafıza bugünün ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulur, geçmiş bu açıdan yeniden inşa edilir, geçmiş olaylar bu açıdan, seçilmiş biçimde temsil edilirler. Kişisel hatıralarımız toplumsal olarak yapılandırılmış, anlam ve sosyal bağlam kazanmıştır. 20 ve 21.yüzyılda savaş, savaş deneyimleri, askerler, savaş mağdurları, anma etkinlikleri, ritüeller taşınmaz, filme alınmış, anlatılarda hatırlanmış, sanatta, şiirde korku ve onur duygularıyla birlikte ifade bulmuştur.

Aşağıda ele alacağımız iki farklı cepheye dair hatıraların, sivil, ulusal ve askeri mezarlıkların, anıt ve hafıza mekânlarının karakteristik özellikleri, oluşturdukları tipolojiler incelenip karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırma tarihsel, kültürel ve savaş öncesinden başlayarak savaş süresince ve sonrasında devam eden siyasal dinamikler açısından yapılmalıdır. Bir başka nokta batıda ve doğuda diğer cephelerde yaşananların, oradaki savaş deneyimlerinin çok az incelenmiş, biliniyor olmasıdır. Benzerliklerden söz ederken aynı zamanda farklılıklara, tarihsel bağlam açısından bakıldığında iki örneğin farklı özelliklerine de-

¹⁹ Paul Ricoeur (1998). "Mémoire, Histoire". *Revue de Métaphysique et Morale*. Janvier-Mars (1), 7-31.

²⁰ Reinhart Koselleck (1998). "Les monuments aux morts comme fondateurs de l'identité des survivants". *Revue de Métaphysique et de Morale*. Janvier-Mars (1), 33-61.

²¹ Savaşta kültürel ve sosyal açıdan yaklaşan üçüncü kuşak tarihçiler için bkz. Antoine Prost - Jay Winter, a.g.e., 42-50.

²² Jay Winter-Emmanuel Sivan (1999). "Setting the Framework". *War and Remembrance* içinde. Cambridge University Press, 6.

ğınmek gerekir. Osmanlı-Türk deneyiminde Büyük Savaş'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirdiğini, savaşın ardından yaşanan Kurtuluş Savaşı sonrasında 1923'te yeni Cumhuriyetin kurulduğunu görüyoruz. Batı deneyimine baktığımızda mezarlıkların ve anıtların savaşın hemen ardından inşa edildiğini, bu konuda yaygın ve etkin bir siyasi tartışmanın ulusal düzeyde sürdüğünü görmekteyiz. Diğer yandan Batı Avrupa bağlamında Fransız toplumunda ve Avrupa genelinde 1929 bunalımıyla başlayan on yılda 1930'larda siyasi iklim tümüyle farklılaşmış, faşist eğilimlerin ve partilerin yükselişe geçtiği yılları 1939'da ikinci büyük savaş izlemiştir. Fransa'da yeni bir savaşın gelmekte oluşu ile 1936 yılında göreve gelen Halk Cephesi Hükümetleri'nin uygulamaları bu konu açısından incelemeye değerdir.²³

Büyük Savaş'ın Doğu Cephesi: Gelibolu Yarımadası

Büyük Savaş savaşın farklı taraflarında fedakârlıklar ve kayıplarla, ölümlerin yaşayanlara bıraktığı yük ve miras üzerinden hatırlanır. Ulusun nasıl hayal edildiğine dair izler taşıyan savaş alanları aynı zamanda zaman içinde geçirdiği değişimlerle de ulusa dair değişimleri, tarihimizde ortaya çıkan siyasi, ideolojik atmosferin, kültürel ortamın izlerini yansıtır. Hafıza mekânları farklı anlamlar içeren maddî, sembolik ve işlevsel özelliklere sahiptir. Dini törenler ölümler için yapılırken kurucu tarihsel olaylar ortaya çıktıkları özgül bağlamdan sıyrılarak anıtsallaştırılmaktadır. Bu tür yapılar diğer mimari formlardan farklı, çoğunlukla anıtsal, devasa büyüklükte yapılardır. Sembolik çağrışımlara ya da temsillere sahip ayrıık anlamlar içeren heykeller, rölyefler ve mozaikler, temsil ettikleri gerçekliklere dair 'ölümden sonra yaşam' içerirler.

Gelibolu yarımadası ise bu türden anıt mekânlardan farklı olarak savaşı izleyen yıllarda, zaman içinde bütünüyle bir "anıt mekân", ulusal değere sahip bir "hafıza mekânı" haline getirilmiştir. Gelibolu cephesini izleyen savaş yıllarında Osmanlı askeri birçok farklı cepheye daha savaşmış, ancak bunu izleyen Kurtuluş Savaşı yıllarının ardından ülkede istikrarlı bir ortam oluşmuştur. O nedenle bu köklü değişim yıllarında Gelibolu yarımadasında ve diğer savaş alanlarında hafıza mekânları oluşturulması gündeme gelmemiştir. Savaş sonrasında başlayarak 1930'ların başlarına kadar yarımada Fransız, İngiliz ve ANZAC askerlerine ilişkin mezarlıklar ve anıtlar düzenlenmiş, yüksek düzeyde askeri katılımlarla açılışları yapılmıştır. Bu mezarlıklar ve anıtlara dair hatırla tutulması gereken, İngiliz ve Fransız mezarlıkları ve anıtlarının, bu ülkelerin tarihsel olarak sömürge deneyimine sahip imparatorluklar olmalarından hareketle hızla oluşturulan ve dünyanın birçok yerinde tekrarlanmış bir standarda sahip olmalarıdır.²⁴ Savaş sırasında yarımada

²³ 1936 yılında Alman Başbakanı Hitler Locarno Antlaşması'nı tanımadıklarını bildirir ve 7 Mart'ta 30 bin Alman askeri daha önce askerden arındırılmış olan Ren bölgesine girer. Aynı yıl 11 Kasım Ateşkes günü Paris'te ve başka büyük şehirlerde daha önceki yıllardan farklı büyük etkinlikler şeklinde gerçekleştirilir. Place de L'Etoile'a yeni bir mekân düzenlemesi ile tahta haçlar yerleştirilir. Aynı yerde Meçhul Asker anıtında, Paris'in büyük caddelerinde öğrenciler ve askerler, savaş araçları resmigeçit yaparlar. Devlet Başkanı ve Hükümet üyeleri, protokol, farklı din ve mezhep temsilcileri ve büyük bir halk katılımı ile anma yapılır. Alman sınırında yer alan Alsace Lorraine bölgesi yeniden önem kazanır; her yıl düzenlenen bağbozumu şenliklerine Cumhurbaşkanı düzeyinde katılım olur.

²⁴ "Gelibolu Harekatı, 1915" (ty.). Commonwealth War Graves Commission (Pamphlet). Bu bölgede İngilizlere ait mezarlık ve anıtların çoğu İskoç mimar Sir John Burnet tarafından tasarlanmış,

İngiliz ve Fransız birliklerinden önce Avustralyalı ve Yeni Zelandalı askerlerden oluşan ANZAC Kolordusu kuzeyde Kabatepe mevkiine çıkarma yapmıştı. Avustralya ve Yeni Zelanda'da Gelibolu'yu, burada savaşmış ve ölmüş insanları anma günü etkinliği 25 Nisan 1916 ile başlamış, 1990'ların başından itibaren anmalar söz konusu ülkelerden gelen ve çoğu yarımada savaşmış askerlerin çocuk ve torunlarının katılımıyla Anzac Günü Şafak Töreni ile devam etmiştir.²⁵

Gelibolu yarımadasının en önemli özelliği görece sınırlı, küçük bir alanda, dokuz ay gibi kısa bir zaman dilimi içinde çok şiddetli çarpışmalar yaşanmış ve çok sayıda kişinin yaşamını yitirmiş olmasıdır. Osmanlı Ordusu'na ait 5.Ordu Komutanı Liman Paşa'nın savaşa dair notlarına bakılacak olursa 5.Ordu'dan zayıf 218 bin olup 66 bini şehittir. Yaralılarından 42 bini iyileşip cepheye dönmüştür.²⁶ Savaşın sonra savaş alanlarının temizlenmesi ve boşaltılması iki sene sürmüş, daha savaş devam ederken mezarlıklar ve küçük çaplı anıtlar yapılmıştır. Bunlar ilk Mehmetçik anıtı²⁷ gibi mütevazı ve yalnızca ölenlerin gömülmesine yarayan mezarlıklar konumundadırlar. Bu haliyle varlıkları hafıza mekânı olmaya yetmez. Bölgenin bir "hafıza mekânı" haline dönüşmesi eldeki verilere dayanarak, bunların yaygın ve etkin kullanımıyla daha sonraki yıllarda gerçekleşmiştir. Bunun için sosyal, siyasi ve ideolojik ihtiyaçlar tarif edilmelidir. Her tarihsel dönem, her çağ ulusal tarihi yorumlamak için kendi özgül koşullarına, nedenlerine ve kültürel ortama, maddi koşullara sahiptir. Diğer yandan milliyetçilik ideolojisi gücünü ve devamlılığını içinde ortaya çıktığı dönemlerin farklı koşullarına uyma, farklı ideolojik konumlanışlar alabilme yeteneğine borçludur. Bu yüzden hafıza mekânlarının biçimi, kullanımı, onlara atfedilen anlamlar zaman içinde, dönemlerin ruhuna ve ihtiyaçlarına göre değişmektedir. Kültür dönemin ideolojik ve siyasi değişimlerini, mücadelelerini yansıtır. İmparatorlukların olduğu gibi ulus devletlerin de özgül kurucu öyküleri, entelektüel kaynakları vardır. Gelibolu bölgesi ve Çanakkale savaşları tarihine dair resmi söylem ve yazında, ama aynı zamanda popüler kültür alanında, popüler temsil düzeyinde her iki açıdan da mükemmel bir örnek olarak görünmektedir. Türk milliyetçiliği çalışmalarında etno-sembolik analizin yararlarından söz eden yaklaşıma göre toprağa, geleneklere ve etnik-dini kimliklere bağlılığı vurgulayan mit ve semboller yeni ulus devletinin kurulmasını önceler.²⁸ Sorun Cumhu-

tümünün inşası ve bakımı Commonwealth War Graves Commission tarafından üstlenilmiştir. "CWGC Cemeteries and Memorials". <http://www.cwgc.org/anniversaries/gallipoli/cemeteries-and-memorials.aspx> . Ulaşım tarihi: 04.01.2017.

²⁵ Gallipoli Anzac Commemorative Site (Gelibolu Anzak Anma Alanı) (ty.). Avustralya ve Yeni Zelanda Hükümetleri adına hazırlanmıştır. www.dva.gov.au/www.dia.govt.nz/www.anzacsite.gov.au. Ulaşım tarihi: 04.01.2016.

²⁶ Liman Von Sanders (1968). *Türkiye'de 5 Yıl*. İstanbul: Burçak Yayınevi, 130.

²⁷ 19.Tümen Şehitleri Anıtı olarak da bilinen bu anıtın zaman içinde değişimi konusunda bkz. Haluk Oral (2007). *Arıburnu 1915: Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 369-385. 1930 yılında, Fransız anıtının açılışı için bölgeye gelen General Gauraud'nun ziyaretinde çekilen fotoğrafta bu anıtın orijinalinin yerinde durduğu görülür. 1934'te bir restorasyon yapılmış, yerine mermer bir anıt inşa edilmiş, üzerine Mehmetçik Anıtı yazılmış, daha sonra Morto koyundaki büyük Şehitler Abidesi/Mehmetçik Anıtı'nın inşa edilmesinin ardından, 1965 yılı sonrasında değiştirilmiş, üstündeki mermer taş kazınarak Mehmet Çavuş anıtı ismini almıştır.

²⁸ Nilgün Canefe (2002). "Turkish nationalism and ethno-symbolic analysis: the rules of exception". *Nations and Nationalism*. 8 (2). 145.

riyet öncesi mirasla modern Türkiye'nin kuruluşunun nasıl uyumlulaştırılacağı, sürekliliğin nasıl sağlanacağı, Türk milliyetçiliğinin modernist merkezinin kendini daha önceki mitler, gelenekler ve kabullerle nasıl uyumlulaştıracağı konusunda çıkar. Çanakkale savaşları bu konuda eşsiz bir olanak sağlar. Gelibolu'ya dair anlatılar yeni dönemin eskisi ve imparatorluk geçmişi ile bağlantılandırılması, sürekliliğin ve geçişliliğin sağlanması ihtiyacının karşılanmasını ve aynı zamanda yeni ulus devletin kurucu ideolojisini oluşturacak yapı taşlarını içeren güçlü bir model sunar.²⁹ Bu model yeni, modern mit ve söylencelerin kaynağı olabilecek olaylar, savaş, dış düşman, fedakârlık, halk öyküleri, efsaneler, düşmanına bile hoşgörü gösterebilme büyüklüğü, toprak, sınır, son kale olma, vatanın savunulması, yurtseverlik, kahramanlık, anti-emperyalizm gibi öğelerin bir bileşiminden oluşmaktadır.

Çanakkale Boğazı'nın girişi ve Gelibolu yarımadası dışarıdan bakıldığında, ilk kez görüldüğünde doğal ve güzel bir coğrafya, bir manzara olarak düşünülebilir. Ancak her zaman bir savaş coğrafyası olmuştur. Yerleşimin yoğun olmadığı, ancak birkaç küçük köyün bulunduğu bu yere baktığımızda yine de manzaraların kendiliğinden, doğal, insan eylemine dışsal yerler olmadığını, mekânın bu etkinlikleri içinde barındıran etkisiz ve tarafsız bir alan olmadığını söyleyebiliriz. Uzam aynı zamanda insan eylemlerinin içinde yer aldığı ortamdır; eylemde içerilen ve ondan ayrılamaz bir şeydir; sosyal olarak üretilir ve ima ettiği çerçeveden, olaylardan ve etkinliklerden ayrı düşünülemez.³⁰ Bundan çok daha önce hiçbir mekân politikasının toplumsal ilişkilerden bağımsız olamayacağı Henri Lefebvre tarafından dile getirilmiştir: buna göre sosyal uzam bir sosyal üründür. Lefebvre'in ünlü saptaması şöyledir: toplum, yani her üretim biçimi, alt çeşitlilikleri içinde bir uzam üretir, kendi uzamını.³¹ Lefebvre eserinde kent mekânı üzerinde durur ve onun bir sosyal uzam olarak resmini çizer. Lefebvre'e göre boşlukta/uzamda var olanlar, onun hakkında bir söylem oluşturur, ama bu bile uzam hakkında bir bilgi oluşturmaz. Uzam sadece okunmaz, ama aynı zamanda inşa edilir. Uzamda bulunan şeyler kadar bunlar hakkındaki söylem de bu üretime katılır. Uzam ve mekân sabit, durağan, donuk ya da kemikleşmiş bir şey değildir. Uzam siyasi bir alandır, sosyal ilişkiler dayanaksız ortada durmazlar, var olmazlar.³² Uzam amaca yönelik eylemlerin ve mücadelelerin temel dayanağı, merkezi öznesi olmaktadır. Tabii ki her zaman kaynakların deposu, stratejilerin uygulama aracıdır. Ama eylemler için bir tiyatrodan, ilgisiz bir sahneden ya da dekordan daha fazlasıdır. Uzam yalnızca içinde yaşadığımız boş bir kaptan ibaret değil, sosyo-politik çelişkilerin belirleyici boyutlarından birini oluşturmaktadır. Mekânda yalnızca maddi, somut ilişkiler değil imajlar ve semboller de mevcuttur. Fiziksel uzamda bunun da ötesinde mekânın sembolik işlevleri de vardır. David Harvey tartışmayı buradan devam ederek bir adım daha ileri götürür ve mekânın fethinin ancak mekânın üretimi aracılığıyla mümkün olduğunu, bunun da mücadeleler içinde gerçekleştiğini söyler.

²⁹ Çanakkale savaşındaki kahramanlığın Osmanlı'nın kuruluş dönemi, Şehzade Süleyman ve Rumeli'nin tehdit altında olması temaları ile ilişkilendirilmesi hakkında bkz. Halide Edib-Adıvar (1974). "İşıldak'ın Rüyası", *Kubbede Kalan Hoş Sada* içinde, İstanbul: Üçler Matbaası.

³⁰ Christopher Tilley (1994). *Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Berg, 10.

³¹ Henri Lefebvre (1991). *The Production of Space*, (İngilizceye çev. Donald Richardson-Smith). Blackwell, 31.

³² A.e., 401.

Konumuzla ilgisi açısından düşündüğümüzde, hafıza mekânları bir kez oluşturulduktan sonra yine tarafsız ve doğal, el değmemiş halde kalmazlar; dönemlerin ideolojik iklimine ya da ekonomik koşullara bağlı olarak değişime ve tartışmaya açıktırlar. Modern dönemin en etkili, en büyük, devasa taş anıtları bile değişmeye uğramış, zamanın ruhundan etkilenmiş, yıkılabilmiş, yeri değiştirilebilmiş, kullanımları ya da sembolik anlamları değişmeye uğramıştır. Hafıza mekânları ulusal tarihi ve kolektif/ulusal kimliği şekillendiren ve yeniden şekillendiren siyasi, kültürel ya da ekonomik formların, değişik tezlerin ortaya konulduğu, birbiriyle çarpıştığı bir arena olarak da işlev görür. Diğer yandan hafıza mekânlarına eleştirel bir gözle de yaklaşmak ya da uluslararası örneklerde görüldüğü gibi “karşı anıt” mekânları yaratmaya çalışmak da mümkündür.³³

Çanakkale Savaşı örneğine bakacak olursak, *Yeni Mecmua* 18 Mart 1918’de, Çanakkale zaferinin yıldönümü nedeniyle daha savaş devam ederken yapılan söyleşiler, yazılan yazılardan oluşan bir özel sayı, Nüsha-yı Fevkalade yayınlamıştır. Bu özel sayı her ne kadar savaşın bitimine yetişmemiş olsa da içinde dönemin Çanakkale savaşına dair şiirler, anı, değerlendirmeler, fotoğraflar ve Ruşen Eşref tarafından gerçekleştirilmiş röportajlar yer alır.³⁴ Derlemede savaşa dair bilgiler, rakamlar, listeler de yer almaktadır. Ama asıl özelliğini kazandıran bu sayısal, askeri, resmi vurgudan çok toplam edebi niteliğidir. Fotoğraflar da eserin bu niteliğine katkıda bulunur. Çanakkale savaşına dair böyle başlayarak, daha başlangıcından itibaren edebi bir dile ve üsluba sahip biçimde oluşturulan mitler, öyküler ve toplanmış anı parçaları açıkça ve amaçlı bir şekilde 1923’te Cumhuriyetin kurulması sonrasında ulusal kimlik inşasıyla bağlantılandırılmıştır. Bunların toplamında ulus devlet kuruluşuna dair kurma, bütünleştirme, birleştirme, dışlama, ötekileştirme, düşman tarif etme işlevlerinin tümü yerine getirilmektedir.³⁵ Edebi alanda örneğini Ömer Seyfettin’de ve propagandaya yönelik kimi yayınlarda bulacağımız gibi daha savaşın devam ettiği dönemden başlayarak bu cephede verilen savaşa dair anlatılar kayda alınmış, bir edebiyat ve kahramanlığa dair efsaneler oluşmuştur.³⁶

³³ Ahenk Yılmaz (2011). “Bellek Topoğrafyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanlar ve Mekânsal Bir Deneyim Olarak Hatırlama”, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları* içinde. (Der.) Leyla Neyzi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 202.

³⁴ “Çanakkale’ye Düşman Donanmasının Hücumu”, *Yeni Mecmua* Nüsha-yı Fevkalade. (18 Mart 331). İstanbul: Hilal Matbaası. *Yeni Mecmua* (Latin harfleriyle tıpkıbasım) (2006). *Çanakkale Özel Sayısı*. Haz.Muzaffer Albayrak-Ayhan Özyurt, Yeditepe Yayınları., *Yeni Mecmua Çanakkale özel sayısı için bkz. Erol Köroğlu* (2003). “*Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı*”. *Toplumsal Tarih*, Mart 2003 (111), 94-99.

³⁵ 1934 yılında Mustafa Kemal tarafından kaleme alındığı kabul edilen ve düşmanı bağra basma vurgusu taşıyan ünlü alıntı “Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlatlarınız bizim bağnımızdadır. Huzur içindedirler ve rahat uyuyacaklardır. Onlar bu toprakta canlarını verdikten sonra, artık bizim evlatlarımız olmuşlardır” söylem olarak Avrupa’da faşizmin yükselişe geçtiği bir dönemde İngilizlerle uzlaşma çabasının bir ürünü olarak görülebilir. Hatırlama ve unutma yeni kimliğin oluşmasında kurucu rol oynayabilir. Paul Connerton (2008). “Seven Types of Forgetting”, *Memory Studies*, 1 (1), 63.

³⁶ Ömer Seyfettin’in yeni kahramanlar öykülerinden biri olan *Bir Çocuk: Aleko, Müjde* ve *Çanakkale’den Sonra*’da Çanakkale savaşları sırasında kahramanlık gösteren, şehit olan yeni kuşak, genç kahramanlardır. *Bir Çocuk: Aleko* öyküsünde Türk milliyetçiliğinde ulusal birlik, ulusal çerçeveye inşa edilirken Müslüman-Türk olmayan yerel halkın nasıl dışlandığına,

Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaş verdiği en zor zamanlarında, savaşın hemen ardından başlayarak dönemin aydınları başarı ve zafere ihtiyaç duyulan bir dönemde devleti bir arada tutacak ulusal onur ve kimlik açısından önemli çıktılar sağlayacak kahramanlıklara ve epik öykülere ihtiyaç duydular. Bu çabaların içinde en önemli ve güçlü örnek Mehmet Âkif Ersoy'un *Çanakkale Şehidlerine* isimli şiiri olmuştur. "Hatırlama ödevi"ni yerine getirmeye çalışan, 1916 yılının başlarında yazıldığı düşünülen bu uzun şiir Çanakkale savaşında ölenlerin, şehit düşenlerin anısına bir abide dikmek amacıyla yazılmış 1926 yılında, *Safahat*'in altıncı bölümünde yayınlanmış ve dönemini aşan biçimde etkili olmuştur:

" ... Sana dar gelmeyecek makber 'i kimler kazsın?

(...)

Tüllenen mağribi, akşamları sarsam yarana...

*Yine bir şey yapabildim diyemem hatırına. ...*³⁷

Türkiye'de 1930'lara kadar Gelibolu yarımadası, Çanakkale zaferi konuları gündeme gelmemiş, 1930'larda savaşın kurucu anlatılarından birini oluşturan Mustafa Kemal'in Ruşen Eşref'e savaş devam ederken verdiği mülakat ayrı basım olarak yayınlanmıştır.³⁸ 1930 ve 1940'larda savaşı ve bu cephede ortaya çıkan kahramanlıkları anlatan ulusun destanını yazma çabaları ortaya çıkarken dönemin siyasal iktidarı yarımada, hayatını kaybeden Türk askeri için büyük bir anıt inşa etmeyi düşünmüştür. Bu anıt yarımada savaş sırasında yaşamını yitiren ve savaşın şiddeti ve karmaşası nedeniyle birçok çukura topluca defnedilen, kimliği ve nereye gömüldüğü tam olarak bilinmeyen Türk askerini temsilen bu bir meçhul asker anıtı olarak tasarlanmıştır. Çanakkale Boğazı'nın Ege denizi tarafından girişine, Morto Koyu'na bakan Hisarlık Tepesi'ne daha sonra Mehmetçik Anıtı ismini alan Çanakkale Şehitleri Anıtı inşa etmeye girişilir.³⁹ Anıtın 17 Nisan 1954'de yapılan temel atma töreni için İstanbul Karaköy rıhtımından Marakaz Vapuruyla hareket edenler törenle uğurlanmış, ekip deniz yoluyla Çanakkale'ye gelmiş, limanda

düşmanlaştırıldığına ve bunun meşrulaştırıldığına ilişkin önemli bir örnek görürüz. Öyküler Yeni Mecmua'da yayınlanmış, daha sonra kitap olarak bir araya getirilmiştir. Ömer Seyfettin (1970). *Bütün Eserleri 2: Kahramanlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

³⁷ Mehmed Âkif Ersoy (1991). *Safahat*, 23.Basım, İnkılap Kitabevi, 425-427. *Çanakkale Şehitlerine* başlıklı "Şu Boğaz Harbi" mısraları ile başlayan ayrı şiir bölümü *Safahat*'in Osmanlıca ilk basımında bulunmama ile birlikte daha sonra kitabın Asım kısmına eklenmiştir.

³⁸ "Mustafa Kemal Paşa", 18 Mart 331, *Yeni Mecmua* Nüsha-yı Fevkalade, s.130-145. Ruşen Eşref (Ünaydın) (1930). *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*, Üçüncü Basım, İstanbul Devlet Matbaası. (Şişli, 28 Mart 1334).

³⁹ 1944 yılında açılan proje yarışması sonucu biçimine karar verilen anıt dört ayak üstünde yükselen neoklasik üsluba sahip yalın bir mimari forma sahiptir. Ayakların dışa bakan kısmında deniz savaşlarını, içe bakan kısımlarda ise kara savaşlarını sembolize eden rölyefler bulunmaktadır. İnşa faaliyeti 1954 yılında başlamış, ancak mali sorunlar yüzünden ancak bir bölümü 1958'de tamamlanabilmiş, projenin bütünü bitirebilmek amacıyla bir gazetenin inisiyatifıyla ulusal bir kampanya düzenlenmiş ve anıt nihayet 30 Ağustos 1960'da resmen açılmıştır.

törenle karşılanmış, daha sonra Eceabat ve Kilitbahir'e geçilerek anıtın yapılacağı yere gidilmiştir. Açılıştaki geç Osmanlı – erken Cumhuriyet'e ait modern dönemin tören gelenekleri takip edilmiş, devlet ricalini ve sivil toplumu temsil ettiği düşünülen tüm temsilciler konuşma yapmıştır. İlk Mevlud-u Şerif duası okunmuş, inşa komitesi başkanı Emin Nihat Sözeri'nin ardından Türk Kültür Ocakları adına Ankara delegesi Muallâ Anıl konuşmuştur. Bir çocuk konuşmacı vardır; Türk Milli Talebe Federasyonu adına bir genç temsilci, Türk Kadınlar Birliği adına İffet Halim Oruz konuşur. Eski muharipler, ordu adına konuşma ve Çanakkale Valisi Cemal Tarlan'ın konuşması dualarla sona erer, temel atılır.⁴⁰ Törende Çınarköylüler ve izciler de hazır bulunur. Anıtın açılışı yapıldığında tamamlanmamış bölümleri vardır, dev anıtın üstüne bir heykel dikilmesi, bunun boğaza giren tüm gemiler tarafından çok uzaklardan görülmesi amaçlanmıştır. Anıtın alt kısmına Savaş Anıları Müzesi açılmış, yanına da Mehmetçik anıtı ve sembolik Türk şehitliği inşa edilmiştir. Bu anıt birçok bakımdan önemlidir. Yeri, büyüklüğü ve klasik biçimiyle yarımadaya verilen önemi temsil eder.

1960'larda resmi çevrelerce Şehitler Abidesi'ne ve Gelibolu yarımadasına pek az ilgi gösterilmiştir. Çanakkale Valiliği'nin yayınladığı 1967 tarihli Çanakkale İl Yıllığı'nda kapakta şehitler anıtı fotoğrafı bulunmakla birlikte buraya ilişkin sadece bir paragraf bilgi yer almıştır.⁴¹ Bu yıllardan itibaren Çanakkale savaşlarına ilişkin yazına dönemin ruhuna uygun biçimde sol kültürün katkıda bulunduğu görülür. Bu yazında savaşa katılan askerlerin savaş sonrası yaşantılarına yer veren, sıradan askerlerin yaşam öykülerini dile getiren daha sivil ve insancıl yorumlar öne çıkar. Ana temalar savaşın acımasızlığı, emperyalist saldırıların haksızlığı ve güçler arasındaki dengesizlik, bağımsızlık ve saldırı altında anavatan, sıradan insanların kahramanlığı, yoksulluğu ve yoksunluğudur. Aziz Nesin *Bu Yurdu Bize Verenler* isimli kitabında Çanakkale savaşına katılmış kahraman Manastırlı Koca Seyit'in savaş sonrasında Havran'da kendi köyünde aşırı yoksulluk çekerek ölmesini anlatır.⁴² Ünlü şair Nâzım Hikmet o yıllarda yeni baskıları yapılan ve yaygınlaşarak okunan *Memleketimden İnsan Manzaraları* ve *Kuvâyı Milliye Destanı*'nda Çanakkale'de ve diğer cephelerde savaşmış askerlerin daha sonraki yaşamlarından söz eder.

Gelibolu yarımadası 2 Kasım 1973'te Milli Park ilan edilerek koruma altına alınmıştır. 1980'lerde Gelibolu ve Çanakkale çevresinde bazı yerler özel ilgi alanı olmuştur. Bozcaada ve Gökçeada'ya tarifeli feribot seferleri başlatılmış, bölgeye bir havaalanı yapma doğrultusunda sonuç vermeyen çabalar gösterilmiş, nihayet Gökçeada'ya askeri bir havaalanı yapılmıştır. Gelibolu yarımadasına, şehitliklerin yakınlıklarına 1985 yılından başlayarak helikopter pistleri (heliport) yapılmıştır. Kenan Evren ve 1980 darbesini yapan diğer generaller 18 Mart 1981'de, darbeden sonraki ilk anma etkinliğine katılmamışlar, yalnızca mesaj göndermişlerdir.⁴³ 1980'lerin karışık siyasi atmosferi nedeniyle rutin anma etkinlikleri düzenlenmiş, ancak Çanakkale savaşları popüler bir tema olmamıştır.

⁴⁰ Kadri Ener (1954). *Çanakkale'den Hatıralar*. İstanbul: MMV yayını, Sucuoğlu Matbaası.

⁴¹ *Çanakkale İl Yıllığı 1967* (ty.). Çanakkale Valiliği Yayını.

⁴² Aziz Nesin (2005). *Bu Yurdu Bize Verenler*. Adam Yayınları.

⁴³ "Evren: Ulusumuz Silahlı Kuvvetleri ile Her Tehlikeyi Yenecek Güçtedir" (19.03.1981). *Milliyet Gazetesi*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1981/03/19>, 6. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.

1990’larda, Turgut Özal hükümetleri sırasında bu bölgeye ilişkin daha fazla imar faaliyetleri ve siyasi tartışma görülür. 1992 yılında yarımada Türklere ait yaklaşık 30 anıt, anıtsal şehitlik ve şehitlik mevcuttur.⁴⁴ Bu dönemde çevre düzenlemeleri yapılmış, yeni, sembolik şehitlikler inşa edilmiştir. Aynı zamanda yeni bir yaklaşım geliştirilmiş, anma etkinliklerine ve eski savaş anlatılarına, eski öykülere daha sivil değerlerle yaklaşmış ancak bölgenin ticarileşmesi ve anma etkinliklerinin dinselleşmesi de hız kazanmıştır. 24 Mart’ta anılan Anzak çıkartması 1990’larda bir Anzak Günü’ne dönüşmüş, önem kazanmış, popülerleşmiş, birçok Avustralyalı anma etkinliklerine katılmak için Çanakkale’ye gelmiştir. 1990’lar boyunca bölgeye turistik ziyaretler artmış, bölge tüketim toplumunun, tüketici turizm etkinliklerinin bir hedefi haline gelmiş, eski anlatıları, anıtları ve kahramanları yâd eden yayınlar hızla artmıştır.⁴⁵ Savaşın 90.yılında hazırlanan *Gelibolu Yarımadası Gezi Rehberi*’nde geçen zaman içinde orijinal mezarlıkların neredeyse tümüyle yok olduğu belirtilir: “Savaşın ertesinde (1916) oluşturulan çok detaylı Şevki Paşa Haritası’na göre, yarımada savaş sırasında veya hemen sonrasında yapılmış 23 orijinal şüheda kabristanı bulunuyor. Bunlar aradan geçen 90 yıl içerisinde neredeyse tamamen dağılmış, tarlalaştırılmış veya bozulmuş durumda.”⁴⁶

100.yıla yaklaşırken yaşanan en büyük değişim artan turizm yoğunluğu ve yarımada değişen yasal statüsü ile ortaya çıktı. 2002’den bu yana, AKP Hükümetleri döneminde bölge bir ulus coğrafyasından (savunulan son kale, sınır vb.) ümmet coğrafyasına çevrildi. Savaşın bir Osmanlı savaşı olduğu, katılan askerlerin etnik ve ulusal kökenleri ama bunun da ötesinde İslam vurgusu, savaşın bir din savaşı olduğu düşüncesi her şeyin önüne geçti. Bir yandan da koruma ve kullanma dengesi ikinciden yana değiştirilerek yarımada üzerinde savaşın gerçekliğini koruyan maddi izler neredeyse bütünüyle silindi; üzerlerine tören alanları, yollar, otoparklar ve “temsili” şehitlikler, yeni sembolik yapılar, anıtlar inşa edildi. Bölge Hükümetler ve belediyelerin düzenlediği gezilerle bir tür “hac mekânı”, bir “ziyaret” halini aldı. Profesyonel rehberler yerine bu konuda uzman olmayan kişilerin rehberliğinde tur otobüsleri yarımadaı doldurdu. Ayrıca yarımada yürütülen sosyal sorumluluk projeleri ile özel şirketlerin reklamları daha sık görülmeye başlandı. Gelibolu yarımadasının yasal statüsü de zaman içinde değişerek Milli Park olma özelliğini kaybetti, böylece daha fazla imara açıldı. Kamuya ait alanlar, köy çevreleri ve tarım alanlarının mülkiyet yapısı değişti. Bölgenin yönetimi açısından Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı oluşturuldu. Tarihi Alan Başkanlığı’nın da güncel siyasi dalgalanmalardan etkilendiği görülüyor. Bölgede açılan ticari mekânlarda kiç (yoz beğeni) özelliği taşıyan anı malzemeleri satışa çıkarıldı. Görülen en önemli sorunlardan biri de Gelibolu yarımadasında Çanakkale kentinin sosyal dokusu ile hiç uyum göstermeyen bir etkinlik, anma ve hafıza mekânı oluşturulmuş olması.⁴⁷

⁴⁴ İbrahim Artuç (1992). *1915 Çanakkale Savaşı*, Kastaş Yayınevi.

⁴⁵ Ramazan Eren (1995). *Çanakkale Savaşlarının Mana ve Ehemmiyetinin Muhtasar Bir Değerlendirilmesi*, yy.

⁴⁶ Gürsel Göncü - Şahin Aldoğan (2006). *Çanakkale Muharebe Alanları Gezi Rehberi*. İstanbul: MB Yayınları.

⁴⁷ E.Zeynep Güler (2012). “Bir Ulusal Hafıza Mekânı Olarak Gelibolu Yarımadası”. *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri* içinde. (Der.) İnci Özkan Kerestecioglu - Güven Gürkan Öztan. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeni kuşak hafıza mekânlarında olduğu gibi Gelibolu’da da çağdaş kültürel atmosfer ve popüler kültür baskın görsel kültürel efektler kullanarak gerçeklik duygusunu ortadan kaldırıyor. Gerçeklik yerini temsile bırakıyor, savaş sırasında ve sonrasında askerlerin gömülmüş olduğu mezarlar yerlerini temsili şehitliklere, anıtlara, hafıza mekânlarına, dua ve pilav pişirme yerlerine, temsillere, oyun alanlarına bırakıyor. Milliyetçi yazın da tarihsel gerçeklerin gösteri nesnelere dönüştüğü, gösteri toplumu ile bütünleşmiş biçimler, postmodern formlar kullanıyor. Burada kişiler, olaylar, kahramanlar, hatta sıradan insanlar tektipleştiriliyor, nesneleştiriliyor ve şeyleştiriliyor: “*İster hamâset retoriğiyle kuşatılmış grotesk tarih imgesi olsun, ister karşı-tez olma iddiasındaki eleştirel yeniden inşa olsun, bir kez medya söylemine eklemleendiğinde, artık yalnızca kendi totolojik ve parıltılı imge düzeninden başka bir şey olma şansını yitirir.*”⁴⁸ Tarihsel olgular bağlamlarından kopartıldıkları gösteri nesnelere, kabuk anlatılara, mimari öğelere, anıtlar Miniatur’te olduğu gibi oyun parklarının bir parçasına dönüşüyor. Örnek olarak Tokat’taki temsili Çanakkale şehitleri anıtını verebileceğimiz temsili hafıza mekânları Türkiye’nin başka şehirlerinde de kuruluyor.⁴⁹ Başka kentlerin meydanlarında ve AVM’lerinde Çanakkale şehitlerine dair sergiler ve vitrinler hazırlanıyor.

Yüzüncü yılda 18 Mart deniz zaferi kutlamaları siyasal bir gövde gösterisi ve mitinglerle gerçekleştiriliyor. Geçtiğimiz yıllarda siyasal alanda yaşanan karşıtlıkları temsil eder biçimde Çanakkale halkının resmi kutlamalar bittikten sonra gece sokağa çıktığı ve zaferi şenliklerle kutladığı görülüyor. Savaşın 100.yılı nedeniyle oluşturulan programlarda ciddi ve önemli etkinlikler yerine konuyla ilgisiz kimi konferanslar ve minyatür, maket sergisi gibi etkinlikler yapıldı. “Bilinmeyen Yönleriyle Alija İzzetbegoviç Konferansı”, 1915 m. uzaktan Arıburnu kumsallarına yüzme yarışı gibi etkinlikler anıtların harap, bakımsız haline anlamsız bir tezat oluşturuyor.⁵⁰ Bölgenin yeni yasal düzenlemeler ve Çanakkale Boğazı’na köprü projeleri, bağlantı yolları ile imara açılması mülkiyet yapısını büyük ölçüde değiştiriyor. Gelibolu yarımadasının milli park özelliğini kaybederek tarihi dokusunu bütünüyle kaybediyor ve giderek daraltılmış bir oyun alanı olarak postmodern bir Açık hava müzesine ve ibadet alanına dönüşüyor.

Büyük Savaş’ın Batı Cephesi: Alsace Lorraine

Fransa’da modern ve demokratik, halka mal olmuş anmaların, profesyonel orduların yerini geniş yurttaş ordularının aldığı 19.yüzyıl başlarında, Napolyon savaşları ile ortaya çıktığı ileri sürülür. Bu dönemde Roma anıtlarına ve kemerli yapılarına benzer, heykellerle süslü, büyük ulusun savaşta yaşadığı kahramanlıkları temsil eden anıtlar inşa edilmiştir. 1870-71 Fransa-Prusya savaşı ile temsillerde egemenler ya da büyük kahramanlar odak

⁴⁸ Ali Ergur (yayına hazırlayan). (2006). *Görkemli Unutuş: Toplumsal Belleğin Kıvrımlarında Dumlupınar Faciası*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 50.

⁴⁹ “Tokat’ta Minyatür Çanakkale Şehitleri Anıtı”. (17 Mart 2011). <http://www.haberler.com/tokat-ta-minyatür-canakkale-sehitleri-aniti-2598261-haberi/>.

⁵⁰ Yarımada’da cephelede bulunan ve yakın zamana kadar korunan siperler bakımsız, yok denecek kadar az, anıtlarda taşlar, harfler dökülmüş, yönlendirme insanda doğru bir tarih algısı yaratma amacına hizmet etmiyor. Anadolu yakasında, Kumkale Şehitliği ve çevre tarlalarda, köy merkezinde çürümeye terk edilmiş savaşa dair kalıntılar bu özensizliğe örnek gösterilebilir.

noktasından uzaklaşmış, ulus, ulusal semboller bunların yerini almıştır.⁵¹ 1880'lerde Almanya, Britanya ve Fransa'da üzeri kadın ve erkek kahramanlarla bezeli anıtlar yapıldı. Aşağıda ele alacağımız 1914-18 savaşı anımlar ve toplumsal hafıza açısından yepyeni bir dönüm noktası oluşturdu.

Fransa'da Büyük Savaş'a katılım konusu kamuoyunda, siyasette büyük tartışmalar yarattı. 1913 yılında sol kesim ve radikaller askerliğin yeniden üç yıla çıkartılmasına karşı çıkmış ancak Fransız kamuoyu tereddütlü davranmıştı. Giderek Almanya'da da Fransa'nın savaşa istekli olduğu kanısı yaygınlaştı. 1914 yılı Nisan-Mayıs ayında seçim yapıldı, Sosyalist Parti oyları artırdı. Aynı yılın 14 Temmuz kutlamalarından sonraki 15 gün içinde başlayan savaş yanlısı seferberlik sırasında söylentiler ve endişeler, umut ve kültürel temalar arasında Alsace Lorraine bölgesinin 1871'de kaybedilmesi anısı siyasette konuşulan en önemli konu haline geldi. Fransız toplumundaki "eşitlik" duygusu, savaşa yönelik olarak "kimse kan borcundan kaçamaz" eşitliğine dönüştü.⁵² Savaş karşıtlığı ve pasifist siyasetin temsilcisi olarak öne çıkan Jean Jaures'in 31 Temmuz 1914'te bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından 1 Ağustos'ta genel seferberlik ilan edildi. 3 Ağustos'ta Almanya Fransa'ya savaş ilan etti ve 4 Ağustos'ta Fransa'da Devlet Başkanı Poincaré ilk kez meclis önünde "Ulusal Birlik" (Union Sacrée) çağrısını telaffuz etti. Savaş kredileri oylamasında Alman Meclisinde olduğu gibi Fransız Meclisinde de Sosyalist Parti bile karşı oy kullanmadı ve ülke savaşa girdi.

Büyük Savaş'ta 1915 yılında, Gelibolu cephesinde yoğun çatışmaların yaşandığı yılda Batı cephesinde, Pas de Calais ve Cahampagne Vadisi'nde 400 bin asker yaşamını yitirdi, esir düştü ya da kayboldu. Bu kayıp Fransa'nın tüm savaş boyunca verdiği kayıpların yüzde 26'sını oluşturmaktaydı. 1916'da Kuzey Fransa'da Verdun ve Somme'da Fransa ile Almanya arasında büyük savaşlar yaşandı; Fransızlar tüm kayıplarının yüzde 21'ini bu iki cephede verdi.⁵³ Fransa'da 1915 yılında 528 bin asker kayboldu, kayıpların çok büyük bir bölümü kuzeydeki cephelerle doğuda, Alsace Lorraine bölgesinde gerçekleşti. 1915'te, savaşın ilk yılında Vosges Dağ sırasının tepelerinde bulunan sınır bölgelerinde, dağların eteklerinde bulunan köy ve kasabalarda sert ve kanlı çarpışmalar yaşanmış, savaşın odak noktası bu bölge olmamakla birlikte özellikle Fransız ordusu burada varlık göstermeye ve savaşı burada meşrulaştırmaya özen göstermiştir. Birçok asker de çatışmaları izleyen zaman içinde, uzayan yıpratıcı siper savaşları sürecinde kaybolmuş ya da cephe arkasındaki hastanelerde yaşamını yitirmiştir.

Tarih ve hafıza boşlukta oluşmuyor, beyaz bir kâğıda yazılmıyor. Elbette doğu cephesinden, Osmanlı-Türk deneyiminden, Gelibolu örneğinden farklı olarak Alsace Lorraine'de Ortaçağ'dan başlayan, Napolyon savaşları dönemini ele alan ve yaşanan iki büyük savaşa dair de pek çok heykel, anıt, mezar ve hafıza mekânı bulunmaktadır. Bunların bir kısmı diğer çatışma ve savaş dönemlerinde ya da barış kazanılırken yok edilmiş, kimilerinin yerlerine yenileri dikilmiştir. Fransa siyaseti ve Alsace Lorraine açısından bakacak olur-

⁵¹ Daniel J.Sherman (1999). *The Construction of Memory in Interwar France*. University of Chicago Press, 186-187.

⁵² O.Bartov, J.J.Becker (vd.) (2003). *Les sociétés en guerre 1911-1946*. Paris: Armand Collin, 41.

⁵³ John Horne (Der.) (2010). *Vers la Guerre Totale: Le Tournant de 1914-1915*. Tallandier, 79.

sak, bölge dinamiklerini diğer bölgelerden ayıran temel farklılık bu toprak parçasının 1870-71 Fransa-Prusya savaşının ardından 10 Mayıs 1871’de imzalanan Frankfurt Anlaşması gereğince Almanya’ya verilmesi ile başlatılabilir. Büyük Savaş’ın Fransızlar açısından, Fransız milliyetçiliğinin temel dayanaklarından biri olan, ‘kayıp vatan’ı anavatana kazanma savaşı olarak görülmüş olması, bu nedene dayanır. Aslında savaşın esas cephe-leri Kuzey Fransa’da, Verdun, Somme, Peronne gibi yerler olsa da bu gerçeklik Fransa’da algılandığı ve temsil edildiği şekliyle Alsace Lorraine cephesinin ve davasının savaş boyunca koruduğu sembolik önemi azaltmaz. Bu bölgede kentlerde, köylerde ve kırsal alanda oluşan toplumsal hafıza ve hafıza mekânları bu özel önemi yansıtır niteliktedir.

Anmalar sosyal hafıza ve ulusal kimlik, bilinç oluşturma amacıyla kullanılır. Kolektif hafıza söylemi ve anma pratikleri bir toplumun geçmişini temsil eder. 1871 ile 1914 arası dönemde Fransa siyasetinde, Fransa’nın hemen tüm bölgelerinde Alsace Lorraine meselesi bir ulusal dava olarak görülmüş ve hep gündemde kalmıştır. Birçok şehirde ana cadde ve bulvarlara Strasbourg ya da Alsace Lorraine ismi verilmiş, bu bölgeyi temsil eden birçok heykel dikilmiştir. Paris’te, Place de la Concorde’da 1830’da dikilen Strasbourg heykeli 1871’den itibaren bölgenin kaybına tutulan yası temsil eden siyah bir tülle örtülmüştür. Büyük Savaş’ın ardından bölge yeniden kazanılıp Fransız toprağı olunca büyük sevinç gösterileri düzenlenmiştir. Fransız sağ siyaseti savaşın diğer gündemlerini geri itecek kadar bu gündeme bağlanmış, savaşın, savaşa katılmanın meşrulaştırılma argümanlarının başında Alsace Lorraine meselesi gelmiştir. Büyük askeri, ekonomik ve insani kayıplara karşın en büyük kazanç bölgenin “anavatana geri dönüşü” olarak görülmüştür.⁵⁴ Bu nedenle Alsace Lorraine bölgesinde de Büyük Savaş’a ve bölgenin ‘Fransız’lığını ve ‘geri dönüşünü’ hatırlatan birçok mezarlık, heykel, anıt ve hafıza mekânı mevcuttur.

Fransa’da siyasetin kendine özgü ve dönemsel özelliklerinin yanı sıra Alsace Lorraine bölgesinin sahip olduğu başka tarihsel belirlenimler ve Fransa genelinden farklılıklardan söz etmek gerekir. Alsace Lorraine tarihsel ve kültürel açıdan Fransa’nın diğer yerlerine benzemeyen bir orta Avrupa bölgesidir. Bir sınır coğrafyası olarak anmalar ve anıtlar açısından Fransız Devrimi ve Üçüncü Cumhuriyet döneminin klasik, standart anma biçimlerine benzemeyen bir yapıya sahiptir. 1914’ten önce Almanya’nın bir parçası olan bölge savaş sırasında siyasal, askeri ve insani/kültürel bakımdan sınır olmanın tüm etkisini yaşamış özellikle Fransız milliyetçi duygularının bütün bu alanlarda gözlemlendiği bir yer olmuştur. Fransa’da 1910’larda Alsace Lorraine’in hep Alman toprağı olarak kalıp kalmayacağı sorusu yaygınlaşmış, okullarda, resmi törenlerde bu anı ve rövanş duygusu öne çıkmıştır. Bu nedenle 1914’te, savaşın hemen ilk günlerinde Fransız birliklerinin Alsace Lorraine bölgesinde Almanlara ait toprağa, köy ve kentlere girmesi yurtsever gös-

⁵⁴ Hansi gibi ünlü grafik sanatçıları, çizerler Alsace Lorraine’i yurdundan koparılmış, ihanete uğramış, vücuduna ve kimliğine tecavüz edilmiş ve umut içinde geri döneceği, kurtarılacağı günleri hayal eden bir kadın, bir genç kız olarak temsil etmiştir. L’Oncle Hansi (2013). *Mon Village*. Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA. Georges Bischoff (2008). “‘Mon Village’ A L’Heure des Tranchées: Oncle Hansi, La Grande Guerre et les Petits Enfants”. In Jean-Noël Grandhomme (Der.). *Boches ou Tricolores: Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre*. Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA, 181-195. Michel Loetscher - Yannick Scheibling (2013). *Hansi: Une Vie pour l’Alsace*. Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA.

terilere neden olmuş, Paris'te Concorde meydanında Strasbourg heykeli altında kutlama yapılmıştır. 1915 yılında Alsace Lorraine için Paris'te büyük gösteriler düzenlenmiş, üç renkli geçit törenleri, ulusal karakteri vurgulayan milliyetçi konuşmalar eşliğinde 14 Temmuz'da açıkça yurtsever ve anma değeri olan bir bayram ilan edilerek Marseillaise söylenmiştir. Törenlerde halkı kiliselere davet eden, sivil ve dini anmayı birleştiren özellikler artmıştır.⁵⁵

Bu bölgenin yalnızca siyasal alanda değil, kültürel ve ideolojik açılardan da mücadeleler içerdiğinden söz etmemiz gerekir. 1870-71 savaşı sonrasında Almanlar bölgede çeşitli orta büyüklükte kentlerde ve bölge başkenti Strasbourg'da kent düzenlemeleri yaptı ve çeşitli anıtlar dikti. Buna karşılık Fransa tarafında 1870 savaşıdan sonra, ama özellikle 1890'larda birçok komünde uyanan Fransız milliyetçiliğini yansıtan yeni anıtlar dikildi. 1914'e gelindiğinde anıtı olmayan çok az komün vardı, onlarda da kiliselerde bir plaket mevcuttu. Büyük Savaş sonrasında en küçüğünden en büyüğüne hafıza mekânları oluşturma alanında devlet devreye girdi.⁵⁶ Daha kuzeyde, Lorraine'de, Metz'de ve Alsace'ın başkenti Strasbourg'da bulunan İmparator Wilhelm heykellerinin savaş sonrasında yıkılması toplumsal hafıza alanında verilen mücadelenin sembolik önemde iki örneği olarak görülebilir. Bu heykellerden I. Wilhelm'e ait olan ilki 18 Kasım 1918'de, kent Fransız'lar tarafından alındığında, Strasbourg'da bulunan ikincisi ise yine ateşkesin hemen ardından yıkılmış, bu heykelin kafası daha sonra tarih müzesine konulmuştur.⁵⁷ Savaş öncesi dönemde Almanlar tarafından bölgede yapılan savunma sistemleri, kalelere verilen isimler de savaş sonrasında değiştirilmiştir. Örneğin Wolfisheim'da bulunan Fort Bismarck'a Fort Kléber, Fort Grossherzog von Baden'e 1918'de Maréchal Pétain ismi verilmiştir.⁵⁸

Savaşın hemen başında Alsace Lorraine bir savaş alanına dönmüş, General Joffre komutasındaki Fransız birlikleri Ağustos 1914'te Vosges vadilerindeki köy ve kasabalara saldırmış, Mulhouse Fransız ordusu tarafından iki kez 'özgürleştirilmiş', ordu sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Donnon dağı sırasında ve Bruche vadisinde şiddetli çarpışmalar olmuş Fransız ordusu savunma hattına geri çekilmiş ve 1914 yılı sonlarından itibaren savaş sonuna kadar iki taraf birbirine çok yakın karşılıklı siperlerde düşük yoğunluklu ama doğal koşullar nedeniyle güçlüklerle dolu bir siper savaşına devam etmiştir. Savaş sonrasında bu alanda hayatını kaybeden 25 bin askerin anısına dağı doruklarında Donon, Hartmannswillerkopf ve Lingekopf'da savaşın vahşetini yansıtan büyük mezarlık ve anıtlar inşa edilmiştir. Bu bölgede ve birçok mezarlıkta karışık olarak

⁵⁵ 1910'larda Protestan nüfusun görece en yüksek olduğu bölgelerden biri olan (yüzde 21'nin biraz üzerinde) Alsace Lorraine bölgesi düşünüldüğünde Fransız milliyetçiliği Katolisizmi, bölgenin Katolik nüfusunu dikkate almış, bu ögeyi öne çıkartmıştır. Rémi Dalisson (2013). *Les Guerres et la Mémoire*. Paris: CNRS Edition, 86.

⁵⁶ Antoine Prost (1977). *Les Anciens Combattants et la Société Française 1914-1939*. Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques. (3 cilt), 39.

⁵⁷ Strasbourg'daki bu atlı heykel 11 Mayıs 1911'de, kent'in Almanlar tarafından planlanan kesiminde oluşturulan en önemli meydana, bugünkü Place de la République'e dikilmiştir.

⁵⁸ Cédric Stoll (2013). "L'Alsace et la Moselle: lieux de mémoire de la Première Guerre mondiale", *Revue d'Alsace*, 139, 305-316.

gömülü bulunan Fransız ve Alman askerinin anısına saygı görülür.⁵⁹ Savaşın özellikle ilk iki yılında Vosges dağ sırasının doruklarında, Grande Ballon'da çok sayıda Fransız askeri hayatını kaybetmiş, bu mevkide görev yapan avcı birliklerini anmak üzere Club Vosgien tarafından Eylül 1927'de dikilen bir anıt İkinci Dünya Savaşı'nda Alman askeri tarafından yıkılmıştır.⁶⁰

Savaş sırasında yaşamını kaybeden birçok asker öldükleri yerde toprağa verilmişler, bir kısmı hastane ya da cephe gerisindeki garnizonların bahçesine gömülmüşlerdir. Alsace Lorraine bölgesinde köylerde, kasabalarda ve kentlerde savaş anısına birçok anıt inşa edilmiş, bölge halkından yaşamını yitirenler için daha çok köy kiliselerinin bahçesinde yer alan mezarlıklarda düzenlemeler ve anmalar yapılmıştır. Savaş süresi uzadıkça ve yaşamını kaybedenler arttıkça ölenlerin aileleri, 1917'den sonra ise siyasi, idari, askeri kurumlar öne çıkmıştır. Savaşın sonlarından başlayarak önce ormanlık alanlarda ve savaş alanlarında bilinen mezar yerlerine tahta haçlar yerleştirilmiş, sembolik mezarlar yapılmış, savaşın son bulmasını izleyen beş yıl içinde ise Fransa genelinde 36 bin anıt dikilmiştir.⁶¹ Savaşın başından itibaren kutlamalar ulusal topluluğun sürekliliğini vurgulayan ritüellere dönüşmüştür. Fransız devleti ve hükümetleri savaşın hemen sonrasında Alsace Lorraine bölgesinin Fransa'ya yeniden dahil olmasının yarattığı zorluklar ve gerilimlerle başa çıkmak amacıyla bazı ödünler vermek zorunda kaldı. Örneğin savaşta yakınlarını kaybeden ailelerin ölümlerini gömülü oldukları yerlerden çıkartıp köy mezarlığına defnetmesi talebine göz yumdu. Bunun önüne geçebilmek amacıyla ailelerin savaş alanlarına ücretsiz yolculuk etmesi türünden önlemler alınmış ancak bu talebin karşısında durulamamıştır. Aynı zamanda bölgenin anavatana yeniden dahil edilmesi amacıyla siyasal ve kültürel hassasiyetlerden vazgeçilmiş, burada Fransa'nın genelinde geçerli olan laiklik yasaları uygulanmamıştır. Günümüzde bu yasalar Alsace Lorraine bölgesi için geçerli değildir.⁶²

⁵⁹ Muse Mémorial de Linge 1980'de açılmış, 2007'de de de Val de Munster komünleri 5 km. uzunluğunda bir yürüyüş parkuru açmıştır. Burada savaşa dair açıklayıcı bir pano mevcuttur. Bkz. <http://www.cheminsdememoire.gouv.fr/fr/le-hartmannswillerkopf-vieil-armand>. Ulaşım tarihi: 07.01.2017.

⁶⁰ Francis Péroz (2015). *L'Alsace-Lorraine et le Territoire de Belfort dans la Grande Guerre*. Editions Sutton, 98. Club Vosgien 31 Ekim 1872'de Saverne'de Almanlar tarafından Vogesenclub ismiyle kurulmuş, Vosges dağlarında yürüyüş turizmini yaygınlaştırmayı hedeflemiştir. Bu tür yürüyüş gruplarının çeşitli ülkelerde milliyetçi hareketin gelişimi içinde önemli bir yeri bulunmaktadır. Yürüyerek vatan toprağını arşınlamak, vatan sevgisi ve üzerinde yaşadığın, gezip dolaştığın yerin yurdun olması, oraları yürüyerek memleket toprağı haline getirme gibi ideolojik hareket noktaları bulunmaktadır. İsveç ve Almanya gibi kuzey ülkelerinde 19.yüzyılda başlayan, yürüyüş ve bisiklet rotalarını ucuz konaklama tesisleri ile birbirine bağlayan bir ağ oluşturan bu sistem romantik milliyetçiliğe dayanmaktadır. (İsveç'te bugün gençlik hostellerine dönüşmüş olan Vandrarhem sistemi bu şekilde işlemektedir.)

⁶¹ Okul, işletme, üniversiteler, idari yerler (posta ve gar gibi), kilise, metro istasyonu gibi yerlere konulan plakalar da dahil edilirse bu rakam daha da büyür. Dalisson, a.g.e., 110.

⁶² Fransa'da 9 Aralık 1905'de kabul edilen yasaya göre din ve devlet işleri birbirinden ayrılmaktadır. Zaman içinde eklenen değişikliklerle birlikte bu yasa metni için bkz. "**Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l'Etat**". <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749>. Ulaşım Tarihi: 08.01.2017.

Fransa'da ulus çapında kutlamalar ve anmalar, yerel, ulusal, sivil ve dini biçimler aldı. 25 Ekim 1919'da "Fransa için öldüler" yasası çıkarıldı.⁶³ Bu yasanın 5. maddesi ile kayıpların ardından komünlere anıt dikilmesi ve devlet sübvansiyonu önerildi. Dolayısıyla biçimlerine komitelerin karar verdiği, bu konuda çeşitli uzlaşmazlıklar yaşandığı anıtlar yalnızca devletin değil, aynı zamanda vatandaşların da katkısıyla oluştu. Asıl tartışma dini semboller üzerinden çıktı, Fransa'nın laik geleneklerinin aksine Alsace Lorraine bölgesinde Katolik sembollerin ağırlığı hissedildi. Birçok komünde Jeanne d'Arc ile Fransız askerinin sembolü Poilu figürü arasında kararsızlıklar yaşandı. Anıtların yerleri konusu da 1919'dan sonra çıkarılan bir yasa ile ele alındı ve anıtlar mezarlıklar dışında kamusal alanlara, bir yolun ucuna ya da meydana konuldu. Ancak Alsace Lorraine bölgesinde bunun da istisnaları az değildir; birçok komünde savaşta ölenlerin mezarı köy mezarlığının içinde ya da kenarındadır.

Fransa için 1914-1918 bitmiş, eskide kalmış, tarihi bir olay değildir. Yerel düzeyde, küçük komünlerde ve ulusal düzeyde önemini korumaktadır. Savaş'ta anma kültürü daha savaş sırasında ölümlerin gömülmesi aşamasında başlamıştır. O zaman henüz zafer kazanmış bir milliyetçilik havası mevcut değil, daha çok yurtseverlik hakimdir; anıtların yerlerini de bu belirlemiştir. O dönemde devletçe dikilen hiç bir anıt ve bu konuda yazılmış yazıda savaşın Almanlara karşı kazanılmış olduğu belirtilmez. Zaferi anımsatan bazı sokak adları dışında Paris'te 1918 zaferini temsil eden bir anıt yoktur. Savaş sırasında ve sonrasında sadece askerler, generaller değil, sivil yöneticiler de yerel anmalara katılmıştır. Savaş sonrasında güç kazanan veteran örgütleri (anciens combattants) o zamana kadar kutlanan 14 Temmuz dışında bir ulusal bayram tesis edilmesini önerir. 8 Kasım 1920'de Parlamento oturumunda Fransa açısından savaşın bitimini temsil eden, ateşkesin ilan edildiği gün olan 11 Kasım'ın bir anma günü olması teklifi gelir; o gün ya da onu izleyen Pazar günü kutlanması kararlaştırılır. Bu günde ateşkes, barış ve anma birleştirilir; ancak daha çok barış ve ateşkes vurgulanır. Avrupa'ya hakim olma ya da Almanya'ya karşı zafer kazanma teması geride kalır. Yalnızca Alsace Lorraine'de ateşkes, bölgenin Fransa'ya dönmesi, bir rövanş olarak algılanır; yine de bir zaferden çok "özgürleşme" vurgusu yapılır. Aynı günlerde Pantheon'a bir meçhul asker naaşı konulması önerilir. O dönemde Emile Zola ve birçok başka laik karakterin bulunduğu bu laik mabet savaşta ölmüş askerlerin anısını kirletir düşüncesiyle sağ kesim ve harp malulleri ve gazi örgütleri öneriye şiddetle karşı çıkar. Bu durumda meçhul asker naaşı Arc de Triumph'ın altına törenle gömülür; buradaki meşale 11 Kasım 1923'te Bakan André Maginot tarafından yakılır. Bu nokta kent içerisinde hep ziyaretçisi olan bir yerdir, ancak taşradan sırf bu sebeple gelinmez ya da hac benzeri etkinliklere sahne olmaz.

Alsace Lorraine bölgesinde 1870'den başlayarak iki büyük savaş dönemi ve sonrası anmalar bu bölgede hep duygusal gerilimlere neden olmuştur. Büyük Savaş sonrasında da her iki tarafta da asker olarak savaşmış Alsaslılar için anma sorunlu bir konu olmuştur. O

Laiklik yasalarındaki bölgesel farklılık için bkz. "Les exceptions au droit de cultes issu de la loi de 1905". <http://www.vie-publique.fr/politiques-publiques/etat-cultes-laicite/droit-local-cultes/> (24.05.2015). Ulaşım tarihi: 07.01.2017.

⁶³ La commémoration et la glorification des morts pour la France au cours de la grande guerre. <http://www.cndp.fr/crdp-reims/enseigner14-18/carte/ac5/fic1.pdf>, Ulaşım tarihi: 04.01.2017.

nedenle anıtlar hep daha küçük boyutlarda, köy mezarlıklarında ya da yalnızca kilise duvarına asılmış bir plaka şeklinde tasarlanmıştır. 1918'den sonra Fransız ve Alman askeri mezarlıkları ayrılmış, yazıtlarda Fransa'nın genelinde olduğu gibi "Fransa için öldüler" ibaresi yerine köyün ya da o yerelliğin savaşta yaşamını kaybeden çocuklarının anısına "Ölülerimize" ya da "Çocuklarımıza" yazılı plakalara yer verilmiştir. Alsaslılar anıtlarını dini alanlara, yapılara yakın yerlere diktiler. Bazen kilise içine, şapelere koydular. Bu bölge Fransa'nın en yoğun Protestan ve Musevi nüfusuna sahip olmasına karşın Katolik inancı anıtlara ve mezarlık düzenlemelerine rengini çaldı. 1930'lardan sonra, yeni bir savaşın yaklaşması ihtimali yükseldikçe savaş anısı konusunda toplumsal uzlaşma ortadan kalktı. İkinci Dünya Savaşı'nda ise Nazi ordusu Fransa'daki anıtların çoğunu yıktı ya da zarar verdi.⁶⁴

Alsace Lorraine bölgesinin Fransa'nın genelinden farklı özelliklerinden söz etmiştik. Napolyon ordusunda yer alan Alsaslı bir general olan Kléber'in heykeli Almanlar zamanında bile kentin en büyük meydanında, yalnızca yeri değiştirilerek tutulmuş, Fransızlar da Alsace özelliklerine saygı göstererek, Strasbourg Üniversitesi önünde bulunan Goethe heykelini korumuşlardır. Bir diğer farklılık sokak adlarında görülür: sokak adları üzerine yapılan bir araştırmaya göre cadde, meydan ve sokaklara daha çok askerler ve Alsace ile ilgili kişilerin adları verilmiştir. Fransa'nın diğer bölgelerinde bulunan Danton, Robespierre gibi Fransız Devrimi önderlerinin isimleri, Zola, France, Barbusse gibi isimler yer almamaktadır.⁶⁵ Diğer yandan Büyük Savaş ve direniş hareketinde yer alan işçiler⁶⁶, bu savaşlarda Fransız ordusunda çarpışan Yahudiler anma etkinliklerinin odak noktasın-

⁶⁴ Bu bölge 1870-71 savaşıdan sonra Almanya'da, sonra savaştan sonra Fransa'da kalmış, ikinci savaşta yine iki kez taraf değiştirmiştir. Bu durum bölgenin nüfus yapısını, ayrıca ulusal bağlanma durumunu tartışmalı hale sokmuştur. Siyasal alanda vücut bulan Alsace milliyetçiliğinin, özerklik düşüncesinin (otonomizm) nedenleri arasında bu durum sayılmalıdır. Alsace Lorraine bölgesindeki yazıtlarda kimlik konusundaki tartışmalı durumdan ötürü "Morts pour la France" yerine "A nos enfants" ya da "A nos morts", "Nos victimes de guerre" yazıları görülür. Anıtlarda kadın figürleri, Meryem, Jeanne d'Arc ve bazı dini figürler çoğunluktadır. Asker ya da Fransız/Alman üniformalı figürler yer almaz. A. Wahl - J.C.Richer (1994). *L'Alsace entre France et Allemagne, 1850-1950*. Hachette, 293.

⁶⁵ Pascal Blanchard - Isabella Veyrat-Masson (Der.) (2008-2010). *Les Guerres de mémoires: La France et son histoire*. Préface de Benjamin Stora, Éditions la Découverte.

⁶⁶ Alsace Lorraine bölgesinin Büyük Savaş'tan çıkış ve Fransız yönetimine geçiş dönemine dair unutulmuş siyasi olaylardan önemli bir tanesi de asker ve işçi Sovyetleri kurulmasıdır. Bu döneme dair herhangi bir anıt bulunmamakta, olay yalnızca tarih müzesinde ya da fotoğraf/kartpostallarda görülebilmektedir. Tarih yazımı ise bu önemli konuda suskun davranmıştır. Richez, J.C. (1990). "Malaises et Crises Après le Retour à la France". Mistler, A. vd. (derl.). *Documents Histoire Contemporaine D'Alsace içinde*. Strasbourg: Conseils Généraux du Bas Rhin, 69-72. Oysaki aynı dönemde yaşanan Alman devriminden etkilenerek, ortaya çıkan siyasi boşluğu doldurmak üzere Lorraine'in sanayi havzalarında, Metz, Thionville, Hayange, Sarreguemins gibi yerlerde de işçi ve asker konseyleri kurulmuştur. Buralarda yaşayan Fransız ve Almanlar artık otoriteye boyun eğmeyeceklerini yöneticilerine bildirirler. Forbach ve Saint-Anold'da devrimci konseyler kurulur. Thionville'de Alman askerleriyle birlikte Sovyet kurulumu, genel grev yapılır, fabrikalar işgal edilir. Bkz.Gérard Canini (1984). *La Lorraine dans la Guerre de 14-18*. Press Universitaires de Nancy, 111-113.

da yer almazlar.⁶⁷ Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nda Alman ordusunda savaşmaya zorlanmış Alsace'lı askerlere (Malgre nous) dair referanslar çok azdır.⁶⁸ Ayrıca bu bölgede, Schirmeck kasabası yakınlarında yer alan, Fransa'da bulunan tek toplama kampı, Struthof anma ve ziyaretlerin odak noktasında yer almaz.⁶⁹

Alsace Lorraine bölgesinde Büyük Savaş'a dair kırsal ve kentsel referanslar mevcuttur; Strasbourg kenti anıtsal sembolizm açısından önemli bir merkezdir. Bu kentte daha önce Almanlar tarafından düzenlenen ve ana aksların ortasında yer alan Kaiserplatz'a Guillaume I'in atlı heykeli dikilmiştir. Heykel şehrin 1918'de Fransızlar tarafından alınması sırasında yıkıldı. 1919 yılında bu meydana savaştan kalan bir Alman uçağı yerleştirildi. Günümüzde Strasbourg'da tüm sivil anmaların yapıldığı Place de la Republique adı verilen meydana 1936 yılında sembolik önemi yüksek, bir başka heykel dikildi. Bu heykel Rönesans dönemi Michelangelo'nun pieta heykeline benzer bir biçime sahiptir. Ancak önemli bir fark burada Alsace'ı ya da Strasbourg'u simgelediği düşünülen kadın/anne figürünün iki ölü oğlu kucağında tutuyor olmasıdır. Oğullar da Almanya ve Fransa'yı temsil eder. Heykeltıraş Léon-Ernest Driver'a Strasbourg'un o dönemki valisi Henry Lévy tarafından ısmarlanmış ve bu önemli meydana dikilmiştir. Bu heykelin 18 Ekim 1936'da gerçekleşen açılışına Cumhurbaşkanı Albert Lebrun bizzat katılmıştır. Burada ölüm, evlatların, kardeşlerin kaybı karşısında duyulan acı ve savaş karşıtlığı somut biçimde dile getirilmektedir.⁷⁰ Alsace Lorraine bölgesinin neredeyse tamamında Fransız milliyetçiliği ile Alsace milliyetçiliğinin bir özgün bileşimi anıtlara damgasını vurmuşken bu önemli heykelden başka bir pasifist sembol bulunmamaktadır. Bu bölgenin bir savaş coğrafyası olması ikinci savaş sonrasında Avrupa Birliği kurumlarının en önemlilerinden biri haline gelmesini de açıklar. Savaş olmayacaksa ve Avrupa birleşecekse, bunun başkenti ola-

⁶⁷ Direniş hareketinde yer alan G.Wodli Alsace Lorraine bölgesi demiryolları işçisidir. CGT'de demiryolları/ulaştırma işçileri genel sekreterliği yapmıştır. 1942'de Petain polisi tarafından Gestapo'ya teslim edilmiş, Struthof'ta tutulmuş ve 2 Nisan 1943'te öldürülmüştür. Günümüzde kent merkezi dışındaki bir mahallede, bu bölgeden direnişe katılanların isimlerinin bir plakaya yazılı olduğu parkta yapılan anmalarda onun ismi yerine anmaya katılan izci grubu tarafından aynı direniş hareketinde yer alan Katolik din adamı figürü öne çıkartılmıştır. "Il y a cinquante ans, Georges Wodli était assassiné par la Gestapo". (5 Nisan 1993). <http://www.humanite.fr/node/53544>. Ulaşım tarihi: 06.01.2017.

⁶⁸ Malgre Nous meselesi yalnızca ikinci savaş için geçerli değildir. Büyük Savaş sırasında bu bölge Almanya'ya ait olduğu için Alsace Lorraine'liler uluslar arası yasalar çerçevesinde Alman sayılıyorlardı. Yüzde 95'i feldgrau üniforması giyerken yüzde 5'i Fransız üniforması giydi. Bu bağlamda II.Wilhelm Metz ve Mamel'de ordusunu harekete geçirince 250 bin, 11 Kasım 1918'e kadar 380 bin kişi askere alındı. Bu askerlerin Alsace Lorraine bölgesinde ve Fransa'ya karşı savaşa sürülmediği, daha çok Kuzey Afrika, Hindistan bölgesine, daha sonra bazıların Sibirya'ya savaşa yollandığı biliniyor. J.N.Grandhomme (2010). a.g.e., 262.

⁶⁹ 1 Mayıs 1941'de savaş sırasında Naziler Struthof'da bir toplama kampı açtı. Fransız topraklarında açılan tek kamp olma özelliği taşıyan yer bir tür geçiş kampı olarak kullanıldı; savaşın son yıllarında çok sayıda kişinin öldüğü ve yapılan tıbbi deneyler ile hatırlanır. "Struthof-Natzweiler". <http://www.struthof.fr/home/>. Ulaşım tarihi: 07.01.2017.

⁷⁰ Bu heykelin kaidesinde "Monument aux Morts de Strasbourg" yazısı yer almaktadır. "Strasbourg : "Une pierre a l'édifice de la paix". H.L.". (26 Haziran 2007). <http://moulinde-langlature.typepad.fr/monumentsauxmorts/2007/06/strasbourg.html>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.

rak Fransız Alman sınırında bulunan büyük, güzel ve kıymetli sınır şehri Strasbourg'dan daha iyi bir yer düşünülemez.

Alsace Lorraine'de Fransız milliyetçiliğini ve hassasiyetini temsil eden mekânların ve toplumsal hafızanın zaman içinde değişime uğradığı görülür. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, 1950-1980 arası anmalar daha az önemli hale geldi; ilki, büyük bir yıkım yaratan ikinci savaşın gölgesinde kaldı. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Avrupa Birliği gündemi ve Strasbourg'un Avrupa başkentlerinden biri olması Alsace Lorraine açısından önem taşır. Bu karar bir sınır olarak Alsace Lorraine'deki milliyetçi hassasiyetlerin Fransız ve Alman tarafları açısından da farklı biçimde, "Avrupa" bağlamında yorumlanarak aşılmaya çalışılması anlamı taşır. Yine de bölgede yaşayan ve yarım yüzyıl içinde en az birkaç kez vatandaşlık değiştirmek zorunda kalan insanlar Avrupa Birliği'nin siyasi ve sembolik vatandaşlığını ya da Alsace milliyetçiliği gündemini canlı tutmakta, bölgesel farklılığı yaşatmaya çalışmaktadır. Ancak bu "birlik ruhu" ironik biçimde bölgede sağ oyların yükselişine, Front Nationale'ın 2015 Aralık ayında yapılan bölgesel seçimlerin birinci partisi olarak çıkmasına engel olamamıştır.

Anmalara dair yaşanan tüm değişime karşın 8 milyon kişiyi seferber eden Büyük Savaş Fransa'da tüm ailelere dokunmuş, tüm acılarına karşın ikinci savaşa oranla daha çok "hatırlanan" bir olay olmuştur.

Sonuç

Büyük Savaşa dair 1964-68 yılları arasında, savaşın 50.yılında bazı anmalar olmuş, ancak siyasi çalkantılar ve tüketim toplumunun gelişmesiyle konu görece önemini yitirmiştir. 1984'te, savaşın 70.yılında Verdun'de bulunan Douaumont Ossuraire önünde F.Mitterand ve H.Kohl'un el ele fotoğrafı hafızalara kazandı. Unutulmaması gereken bu anıtın birçok farklı siyasal lider ve siyasal görüşe ev sahipliği yapmış olmasıdır.⁷¹ 1980'lerin sonlarına doğru Sovyetler Birliği ve sosyalist ülkelerin yıkılışı sol ve sosyal demokrat kesimde, postmodern kültürel atmosferde özgürleşmeye dair büyük anlatıların, geleceğe dair umudun yerini nostalji duygusuna bıraktı. Bunun sonucu olarak geçmiş, bugünü kapsayan, olayları tarihsel bağlamından kopartarak çabuk ve kolay tüketilmeye elverişli bir biçimde ele alındı. 1990 sonrasında konuya ilgi yeniden arttı. Toplumsal hafızayla ilgili olarak aile tarihlerine olan ilgi yaygınlaştı, yerel anlatılar, köy, komün, kasabaların savaş anıları yayınlanmaya başladı ve son olarak militan anlatılar gündeme geldi. 1992'de Peronne'da Historial de la Grande Guerre bir sosyal tarih müzesi olarak açıldı.⁷² Bu müze

⁷¹ Verdun bu yazıda Termofil ya da Stalingrad gibi büyük savaşlarla karşılaştırılıyor. Tüm Fransız ordusu bir kez orada bulunuyor, bir ölüm ve kendini feda etme yeri olarak hatırlanıyor. Fransızlar da orada ölmeye gidiyorlar; komutanlar askere saat ve sigara veriyor ve bu ulusal hafızanın bir tarihi yerde kristalize olmasına yol açıyor. Bu yazıda Verdun'e ilişkin bir savaşçı ve bir de barış yanlısı iki farklı siyaset ve iki farklı hafıza oluştuğu dile getiriliyor. Verdun'den hareketle savaşçılık, kahramanlık ve kendini feda etmeye odaklanmış bir hafıza oluşmuş. Antoine Prost (1986). "Verdun". *Les Lieux de Memoire, II.La Nation* içinde. (Der.) Pierre Nora. Gallimard, 111-141.

⁷² "Historial de la Grande Guerre". <http://www.historial.org/>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017. Yaklaşık olarak 1990'lerden bu yana Fransa'da tüm köy, komün ve kasabalarda, kentlerde, mahallelerde

ve dokümantasyon merkezinin odak noktası savaşın sosyal tarihi ve birey olarak askere odaklanmış olmasıdır. Aynı zamanda çok uluslu ve savaşa karşı, pasifist bir bakış açısı benimsenir.⁷³ 1994 yılında ve sonrasında bir grup savaşı eleştiren bir söylemi ve tutumu olan anıtları bulup gün yüzüne çıkardı. Özel yıllara denk gelen 1994-98 ve 2004-2008 anmalarında devlet ve siyaset belirleyici rol oynadı. Savaşın 80.yılında 1994'te açılan anıtlar da o dönemin özelliklerini ve siyasi çelişkilerini yansıtır.⁷⁴ Kuzey Fransa'da, Chemin des Dames'da, Craonne Platosu'nda savaşa dair Alsace Lorraine kökenli ailesi ve babasıyla ilgili kişisel anılara sahip dönemin Başbakanı Lionel Jospin'in açtığı anıt ve yaptığı konuşma döneme ilişkin siyasi tonlar taşıyordu. Jospin bu konuşmada cephede ileri sürülerek Alman mitralyözleri tarafından sürekli taranan ve yaşamını kaybeden kahraman askerlerin yanı sıra savaşmayı reddedip kurşuna dizilenleri de anıyor; böylece çok hassas bir siyasi alana giriyordu. Jospin bu tavrıyla siyasetin sağ ve solu tarafından eleştirildi: sağdakiler bu yaklaşımı aşırı bulurken soldakiler 'az bile söyledi' diye eleştirdi. Bu anma sırasında savaş alanına dikilen, Almanya doğumlu Fransız sanatçı Haïm Kern'in eseri heykel önce çeşitli saldırılara uğradı, daha sonra çalındı.⁷⁵ 2007 başkanlık kampanyası sırasında Nicolas Sarkozy birçok konuşmasında Verdun'dan söz etti, daha İçişleri Bakanıken buraya ziyarette bulundu. 11 Kasım anmalarıyla birlikte bu anmalar kamusal alanda önemli bir yer tuttu.

Fransa'da Büyük Savaş'ın anısını unutturacak birçok önemli dönemeçler, başka savaşlar ve siyasi krizler yaşanmış olmasına karşın Fransız milliyetçi söyleminde şu ifade yer alır: "Büyük Savaş'ta Fransız askeri, *Poilus* sınırlarda hayatını kaybetmiş, ancak Fransız halkının hafızasında hiç bir zaman ölmemiştir."⁷⁶ Sonuç olarak 1914-18 olayı Fransa'da siyaset, kültür ve ideoloji alanlarında "ulusal kimlik" in birçok farklı biçimde sahnelenmesine fırsat yaratmıştır. Yüzüncü yıl anmalarından önceki en önemli olay, savaşa katılan son Poilu olarak anılan Lazare Ponticelli'nin ölümü olmuştur.

o bölgenin, topluluğun, sanayi ve üretimin, kültürün mirasına (patrimoine) dair araştırma ve çalışmalar çok yaygın. Bu konuda yerel tarihçilik, yerel inisiyatifler harekete geçtiği gibi, hemen her grupta profesyonel, akademisyen, tarihçi katılımı da görülüyor. Böylece yapılan çalışmaların yöntemsel sorunları üzerine de düşünülerek niteliği artıyor. "Tüm miras (patrimoine) kentlerde uzun vadede güç ilişkilerinin, rollerinin nasıl oluştuğunu ve geliştiğini aydınlatır." Gabrielle Petitdemange (2002). "La Memoire de la Guerre dans une ville Frontière: Strasbourg". *Mémoire de pierre, mémoire de papier: La mise en scène du passé en Alsace* içinde. Freddy Raphael - Genevive Herberich-Marx (Der.). Press Universitaires de Strasbourg, 34.

⁷³ Nicolas Offenstadt (2010). *14-18 Aujourd'hui La Grande Guerre dans la France Contemporaine*. Odile Jacob, 48, 105.

⁷⁴ Annette Becker (2008-2010). "La Grande Guerre en 1998: entre polemiques et memoires de la tragedie". *Les Guerres de memoires: La France et son histoire* içinde. (Der.) Pascal Blanchard - Isabella Veyrat-Masson. Editions La Decouverte, 83.

⁷⁵ Haïm Kern: "Ils n'ont pas choisi leur sépulture" 1998. Chemin des Dames'da anıt açılışında Lionel Jospin bir konuşma yapmış; anıt bu açılıştan itibaren tartışma yaratmış ve defalarca saldırıya uğramış, kırılmış ve graffiti ile boyanmış, üzerine "Yaşasın Pétain" yazılmış ve 12 Ağustos 2014'de 4 metre büyüklüğünde ve ağır bronz heykel çalınmıştır. "Une sculpture monumentale volée au Chemin des dames". http://www.francetvinfo.fr/faits-divers/une-sculpture-monumentale-volee-au-chemin-des-dames_1696395.html, Ulaşım tarihi: 02.01.2017.

⁷⁶ Offenstadt, a.g.e., 158.

“Savaşta siper deneyimi dünyanın birçok yerinde anma pratikleri ortaya çıkarmıştır. Bunların her biri savaşın temsillerine dayanır. Bazıları kahramanlık, bazıları trajedi ve zafer içeren, bazıları kızgın, bazıları kabullenici özellikler taşır. Hiçbiri tamamlanmış değildir; çatışmanın vahşi deneyimi, Tolstoy’un deyişiyle ‘gerçek öldürme’, ölüm kokusu, tadı yeniden üretilebilir değildir. Bu sert ve kaçınılmaz gerçeklik tüm anmaların mecazi ya da bir açıdan konudan, savaş ve kanlı kalıntılarından büyük çaplı uzaklaşma anlamına gelir.”⁷⁷ Savaşın temsilleri her zaman ideolojiktir; ölü bedenlere, yaşayanları yeniden harekete geçirebilmek amacıyla değer kazandırılması anlamı taşır. Winter’a göre anma etkinliği savaşın kötülüğünü unutturmaya çalışır; savaşla ilgili anıtlar bizi savaşın kanlı izlerinden uzaklaştırmayı amaçlar. Bu savaş temsillerinin ideolojik olduğu anlamına gelir. Ancak burada bir başka boyut da bir sosyal inşa olarak suskunluk olmaktadır. Anma hatırlanmaya değer geçmişin kolektif temsildir. Bu anlamda gösteriye dayanır ve öykünün diğer yönlerini zorunlu olarak bastırır. Tüm anma etkinlikleri savaşın ve savaşta hayatını kaybedenlerin temsili içerir; bu konudaki suskunluklar anma koreografisinde yer etmiş durumdadır. Anmaya ilişkin anlatılar hikâyenin bazı kısımlarını seçerken diğerlerini bastırır, yok sayar. Diğer yandan anmayı yalnızca bir unutma biçimi olarak görmek çok basit kaçır; iktidardaki mevcut rejimin ideolojik ihtiyaçları ne olursa olsun acı yaşanmaya devam eder.⁷⁸

Ulusal anmalar giderek daha medyatik bir hal alırken kendisiyle ebedi çatışmalar, gerilimler yaşayan toplumlarda anmaların ve hatırlama anlarının canlanma hali, suskunluk, şahitlik, bilme ve yeniden hatırlama siyaseti ile belirleniyor; bir hafıza, hatırlama savaşı yaşanıyor. Tarih siyasi bir alan ve anmalarda geçmişe bugünden bir giriş yapıyoruz. Anıların resmi tarihle uyuşmayanları için aynı olayların hatırası daha silik, daha az ortada ama acısı daha fazla oluyor. Savaşa, savaşın çeşitli yönlerine dair toplumsal bellekte bir suskunluk, unutkanlık ve görmezden gelme hem Doğu ve hem de Batı cephelerinde mevcuttur. Alsace Lorraine bölgesinde savaş karşıtları, savaşa katılan ve yaşamını yitiren Almanlar, sömürge askerleri, Yahudilere dair izler ve yazın son derece kısıtlıdır. Gelibolu Yarımadası ve Çanakkale’de savaş öncesi nüfus, zorunlu göç ve Osmanlı ordusundaki Almanlar, gayrimüslim askerler hikâyenin anlatılmayan, unutilan, üzerinde büyük bir suskunluk perdesi bulunan unsurlarıdır.⁷⁹ Göç denildiğinde mübadele, din konuşulduğunda İslam mutlak surette öne çıkar. Ama bundan da fenası, her iki cephede de tarih ve hafıza

⁷⁷ Jay Winter (2012). “Representations of War and the Social Construction of Silence”, *Fighting Words and Images: Representing War across the Disciplines* içinde. (Der.). Elena V.Baraban et al., University of Toronto Press, 29.

⁷⁸ A.e., 30, 34.

⁷⁹ Büyük Savaş sırasında Osmanlı Devleti topraklarında 534 Alman askeri yaşamını kaybeder. 1915 Çanakkale savaşlarında, sonrasında, hatta İkinci Dünya Savaşı yıllarında bölgede yaşamını kaybeden Alman askerleri ve sivil, hemşire vb. personel için Alman Konsolosluğu’nun yazlık rezidansı bahçesinde bir mezarlık inşa edilmiştir. 1915’te Alman İmparatoru Mart ayında ilk ölüm vakaları yaşanınca onların gömülmesi amacıyla burada bir şehitlik/askeri mezarlık yapılması talimatı verir. İnşaata 1916 yılında başlanır. O yıllarda askere çağırılan Alman heykeltıraş Georg Kolbe bir sanatçı olarak askerlik yapmak isteyince, arkadaşı, o zamanın büyükelçisi olduğundan onu çağırır ve bu mezarlık alanının mimari tasarımını üstlenir. 1918’de inşaat devam ederken savaşın bitimiyle birlikte Almanlar burayı terk etmek zorunda kalır. 1926’da ilişkiler normale döndüğü zaman inşaatlara devam edilir ve tamamlanır.

söz konusu olduğunda, savaşın üstünden yüz yıl geçtikten sonra günümüz dünyasının bu acı deneyimi her dönemden daha fazla metalaştırdığından, dinselileştirdiğinden ve sembolik hale getirdiğinden söz edebiliriz.

Bütün bunlara, anılara ilişkin tüm unutmama ve reddiyecilik, düşmanlık biçimlerine karşı kelimeler ve sembollerin gücüne inanarak hatırlamak savaşın yüzüncü yılında bir borcumuzdur.

KAYNAKLAR

- Adivar, Halide Edib (1974). “İşıldak’ın Rüyası”, *Kubbede Kalan Hoş Sada* içinde, İstanbul: Üçler Matbaası.
- Andrieu C. vd. (2006). *Politique du passé*, Aix-en-Provence, Publication de l’universite de Province.
- Artuç, İbrahim (1992). *1915 Çanakkale Savaşı*, Kastaş Yayınevi.
- Baczko, Bronislaw. (1998). *Travail sur la figure, Travail de la Mémoire* içinde. Freddy Raphaël (Der.) Maison des Sciences de L’Homme de Strasbourg, Press Universitaires de Strasbourg.
- Becker, Annette (2008-2010). “La Grande Guerre en 1998: entre polemiques et memoires de la tragedie” *Les Guerres de memoires: La France et son histoire* içinde. (Der.) Pascal Blanchard - Isabella Veyrat-Masson. Editions La Decouverte.
- Bischoff, Georges (2008). «‘Mon Village’ A L’Heure des Tranchées: Oncle Hansi, La Grande Guerre et les Petits Enfants» içinde. Jean-Noël Grandhomme (Der.). *Boches ou Tricolores: Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre*. Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA.
- Blanchard, Pascal - Veyrat-Masson, Isabella (Der.) (2008-2010). *Les Guerres de memoires: La France et son histoire*. Préface de Benjamin Stora, Éditions la Découverte.
- Boyarin, Jonathan (1994). “Space, Time and the Politics of Memory”, *Remapping Memory: The Politics of Time and Space*, University of Minnesota Press.
- Canefe, Nilgün (2002). “Turkish nationalism and ethno-symbolic analysis: the rules of exception”. *Nations and Nationalism*. 8 (2).
- Canini, Gérard (1984). *La Lorraine dans la Guerre de 14-18*. Press Universitaires de Nancy.
- Connerton, Paul (2008). “Seven Types of Forgetting”, *Memory Studies*, 1 (1), 63.
- “CWGC Cemeteries and Memorials”. <http://www.cwgc.org/anniversaries/gallipoli/cemeteries-and-memorials.aspx> . Ulaşım tarihi: 04.01.2017.
- Çanakkale İl Yıllığı 1967* (ty.). Çanakkale Valiliği Yayını.
- Dalissou, Rémi (2013). *Les Guerres et la Mémoire*. Paris: CNRS Edition.
- Ener, Kadri (1954). *Çanakkale’den Hatıralar*. İstanbul: MMV yayını, Sucuoğlu Matbaası.

- Eren, Ramazan (1995). *Çanakkale Savaşlarının Mana ve Ehemmiyetinin Muhtasar Bir Değerlendirilmesi*, yy.
- Ersoy, Mehmed Âkif (1991). *Safahat*, 23. Basım, İnkılap Kitabevi.
- Eşref, Ruşen (Ünaydın) (1930). *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat*. (Üçüncü Basım). İstanbul Devlet Matbaası. (Şişli, 28 Mart 1334).
- “Evren: Ulusumuz Silahlı Kuvvetleri ile Her Tehlikeyi Yenecek Güçtedir” (19.03.1981). *Milliyet Gazetesi*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1981/03/19>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.
- “Gelibolu Harekatı, 1915” (ty.). Commonwealth War Graves Commission (Pamphlet).
- Gallipoli Anzac Commemorative Site (Gelibolu Anzak Anma Alanı) (ty.). Avustralya ve Yeni Zelanda Hükümetleri adına hazırlanmıştır. www.dva.gov.au/www.dia.govt.nz/www.anzacsite.gov.au. Ulaşım tarihi: 04.01.2016.
- Gillis, John R. (1994). “Memory and Identity: The History of a Relationship”, *Commemorations: The Politics of National Identity* içinde. (Der.) John R.Gillis. Princeton University Press.
- Grandhomme, Jean-Noël (Der.) (2008). *Boches ou Tricolores: Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre*. Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA.
- Grandhomme, Jean-Noël (2010). «1914-1919: Les combattants alsaciens-lorrains entre deux fidélités? Choix individuels et comportements collectifs», Colloque des 90 ans de l’institut d’histoire d’alsace: *Autorité, Liberté, Contrainte en Alsace, Regards sur l’histoire d’Alsace XIe-XXIe siècle*. Editions Place Stanislas/Institut d’histoire d’Alsace.
- Grandhomme, Jean-Noël - Francis (2013). *Les Alsaciens-Lorrains dans la Grande Guerre*. La Nuée Bleue.
- Göncü, Gürsel - Aldoğan, Şahin (2006). *Çanakkale Muharebe Alanları Gezi Rehberi*. İstanbul: MB Yayınları.
- Güler, E.Zeynep (2012). “Bir Ulusal Hafıza Mekânı Olarak Gelibolu Yarımadası”. *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri* içinde. (Der.) İnci Özkan Kerestecioğlu - Güven Gürkan Öztan. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Halbwachs, Maurice (1994). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Postface de Gérard Namer, Editions Albin Michel. (Birinci Basım) Librairie Alcan, 1925.
- Halbwachs, Maurice (1992). *On Collective Memory* içinde. Lewis A.Coser (Der., çeviren), University of Chicago Press.
- Haluk, O. (2007). *Arıburnu 1915: Çanakkale Savaşı’ndan Belgesel Öyküler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- “Historial de la Grande Guerre”. <http://www.historial.org/>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.
- <http://www.canakkale2015.gov.tr/tr>,. <http://centenaire.org/fr/en-france>. Ulaşım tarihi: 08.01.2014.

- “Il y a cinquante ans, Georges Wodli était assassiné par la Gestapo”. (5 Nisan 1993). <http://www.humanite.fr/node/53544>. Ulaşım tarihi: 06.01.2017.
- Kern, Haïm (1998). «*Ils n'ont pas choisi leur sépulture*». http://www.memorial-chemindesdames.fr/photos_ftp/documents_actualites/Panneau%20HK_2.pdf, Ulaşım tarihi: 04.01.2017.
- Koselleck, Reinhart (1998). “Les monuments aux morts comme fondateurs de l’identité des survivants”. *Revue de Métaphysique et de Morale*. Janvier-Mars (1), 33-61.
- Köroğlu, Erol (2003). “Yeni Mecmua Çanakale Özel Sayısı”. *Toplumsal Tarih*, Mart 2003 (111), 94-99.
- L’Oncle Hansi (2013). *Mon Village*. Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA.
- “La commémoration et la glorification des morts pour la France au cours de la grande guerre” (2015). <http://www.cndp.fr/crdp-reims/enseigner14-18/carte/ac5/fic1.pdf>, Ulaşım tarihi: 04.01.2017.
- Ledoux, Sébastien (2016). *Le Devoir de Mémoire: Une formule et son histoire*, Paris: CNRS Editions.
- Lefebvre, Henri (1991). *The Production of Space*, (İngilizceye çev.Donald Richardson-Smith). Blackwell.
- Loetscher, Michel -Scheibling, Yannick (2013). *Hansi: Une Vie pour l’Alsace*. Strasbourg: La Nuée Bleue, DNA.
- “Loi du 9 décembre 1905 concernant la séparation des Eglises et de l’Etat”. <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000000508749>. Ulaşım Tarihi: 08.01.2017.
- “Marking the Centenary of the Gallipoli Campaign” (19 January 2015). <https://www.gov.uk/government/news/marking-the-centenary-of-the-gallipoli-campaign>, Ulaşım tarihi: 04.01.2017.
- “Monument aux Morts de Strasbourg” yazısı yer almaktadır. “Strasbourg : “Une pierre a l’édifice de la paix”. H.L.”. (26 Haziran 2007). <http://moulindelanglature.typepad.fr/monumentsauxmortspacif/2007/06/strasbourg.html>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.
- Namer, Gerard (1987). *Mémoire et Société*. Paris: Méridiens-Klincksieck.
- Nesin, Aziz (2005). *Bu Yurdu Bize Verenler*. Adam Yayınları.
- Nora, Pierre (1986). *Les Lieux de Mémoire*. Paris: Editions Gallimard. (3 Cilt: 1.Cilt La République, 2.Cilt La Nation, 3.Cilt Les France).
- O’Keeffe, Tadhg (2007). “Landscape and Memory: Historiography, Theory, Methodology”. *Heritage, Memory and Politics of Identity: New Perspectives on Cultural Landscape* içinde. (Der.) Niamh Moore -Yvonne Whelan, Ashgate.
- Offenstadt, Nicolas (2010). *14-18 Aujourd’hui La Grande Guerre dans la France Contemporaine*. Odile Jacob.

- Oral, Haluk (2007). *Arburnu 1915: Çanakkale Savaşı'ndan Belgesel Öyküler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Péroz, Francis (2015). *L'Alsace-Lorraine et le Territoire de Belfort dans la Grande Guerre*. Editions Sutton
- Prost, Antoine (1977). *Les Anciens Combattants et la Société Française 1914-1939*. Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques. (3 cilt).
- Petitdemange, Gabrielle (2002). “La Memoire de la Guerre dans une ville Frontière: Strasbourg”. *Mémoire de pierre, mémoire de papier: La mise en scène du passé en Alsace* içinde. Freddy Raphael -Genevive Herberich-Marx (Der.). Press Universitaires de Strasbourg.
- Antoine Prost (1986). “Verdun”. *Les Lieux de Memoire, II. La Nation* içinde. (Der.) Pierre Nora. Gallimard.
- Prost, A. - Winter, J. (2004). *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie*. Paris, Seuil, collection “Points histoire”, série “L'Histoire en débats”.
- Richez, J.C. 1990). “Malaises et Crises Après le Retour à la France”. Mistler, A. vd. (derl.). *Documents Histoire Contemporaine D'Alsace* içinde. Strasbourg: Conseils Généraux du Bas Rhin.
- Ricoeur, Paul (1998). “Mémoire, Histoire”. *Revue de Métaphysique et Morale*. Janvier-Mars (1), 7-31.
- François Roth (2010). *Alsace Lorraine: Histoire d'un 'pays perdu' de 1870 a nos jours*. Editions Place Stanislas.
- Seyfettin, Ömer (1970). *Bütün Eserleri 2: Kahramanlar*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Sherman, Daniel J. (1999). *The Construction of Memory in Interwar France*. University of Chicago Press.
- Smith, Anthony (1999). *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press.
- Stoll, Cédric (2013). “L'Alsace et la Moselle: lieux de mémoire de la Première Guerre mondiale”, *Revue d'Alsace*, 139, 305-316. <https://alsace.revues.org/1957>, Ulaşım tarihi: 06.01.2017.
- Strasbourg : “Une pierre a l'édifice de la paix”. H.L.”. (26 Haziran 2007). <http://moulindeLanglature.typepad.fr/monumentsauxmorts/2007/06/strasbourg.html>. Ulaşım tarihi: 05.01.2017.
- Tilley, Christopher (1994). *Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*, Berg, 10.
- “Une sculpture monumentale volée au Chemin des dames” (14.08.2014). http://www.francetvinfo.fr/faits-divers/une-sculpture-monumentale-volee-au-chemin-des-dames_1696395.html, Ulaşım tarihi: 02.01.2017.
- Wahl, A.- Richer, J.C. (1994). *L'Alsace entre France et Allemagne, 1850-1950*. Hachette.

- Winter, Jay (1999). "Setting the Framework", *War and Remembrance in the Twentieth Century* içinde. Jay Winter-Emmanuel Sivan (Der.). Cambridge University Press
- Winter, Jay (2012). "Representations of War and the Social Construction of Silence", *Fighting Words and Images: Representing War across the Disciplines* içinde. (Der.). Elena V.Baraban et al., University of Toronto Press.
- Yılmaz, Ahenk (2011). "Bellek Topoğrafyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanlar ve Mekânsal Bir Deneyim Olarak Hatırlama", *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları* içinde. (Der.) Leyla Neyzi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yeni Mecmua* Nüsha-yı Fevkalade. (18 Mart 331). İstanbul: Hilal Matbaası. *Yeni Mecmua* (Latin harfleriyle tıpkıbasım) *Yeni Mecmua Çanakkale Özel Sayısı* (2006). (Haz.) Muzaffer Albayrak-Ayhan Özyurt, Yeditepe Yayınları.